

Anmeldelser

Rita Geertz: *Vor Herre og den lede gam. Tryllevisens verdenssyn i den tidlige folkevisetradition (Religionsvidenskabelige skrifter 4). Århus 2000. 220 s. 248 kr.*

Hverken Svend Grundtvig eller hans efterfølger Axel Olrik nåede at skrive den store sammenfattende behandling af folkevisegenren, der skulle have sluttet størværet *Danmarks gamle Folkeviser* (DgF). Forskningen splittedes hurtigt op i specialstudier og undersøgelser i enkelte viser og visegrupper. Johannes Steenstrups bog om genren fra 1891 er i noget mål polemisk vendt imod den romantiske grundholdning i DgF, men er ellers det bedste bud på en samlet redegørelse. Trylleviserne, som måske danner den litteraturhistorisk mest kanoniske del af viserepertoiret, behandles dog her kun kort og summarisk. Svend Grundtvig mente, at de var præget af høj ælde og var gode levn fra hedensk tid, fordi »de Spor af Kristendom, som kan findes i dem, aldrig berøre deres egenlige Væsen: selve Handlingen, men denne overalt gaar for sig efter (om man saa tør sige) det overnaturliges egne Naturlove« (DgF II, 1854-56, s. 208). Axel Olrik søgte i 1894 at beskrive dette særlige univers i to forelæsningsrækker, der tryktes posthumt i 1934. Endelig blev trylleviserne i 1959 af Villy Sørensen i skønsomt udvalg tolket psykoanalytisk (efter Freud og Jung) og eksistensfilosofisk (bl.a. ud fra Kierkegaards begreb om angst).

Rita Geertz fra Institut for Religionsvidenskab ved Århus Universitet har nu offentliggjort en ph.d.-afhandling fra 1998 om tryllevisens verdenssyn i den tidlige folkevisetradition i en bearbejdet version. »Tidlig« betyder, at hun samler sig om nedskrivnings- og udgivelsestraditionen i det 16. århundrede. Stoffet afgrænses (s. 15) til trylle- og vidunderviser fra håndskrifterne i Karen Brahes Samling – i praksis først og fremmest Karen Brahes Folio og Jens Billes Håndskrift – og trykkene i Anders Sørensen Vedels *Hundredvisebog*, 1591, med deres baggrund i hans tre bevarede håndskrifter (Svaning I-II, Rentzell). I alt bygger Geertz på 52 individuelle viser.

Programmet er »på systematisk vis« at dokumentere, at trylle- og vidunderviser afspejler »indholdet, betydningen og funktionen af trosforestillingerne af oldnordisk og katolsk oprindelse, som f. eks. grundlæggende holdninger til livet, døden og verden i det hele taget«; emnet er »indholdet og strukturen i tryllevisernes verdenssyn« (s. 14 og 20). I spørgsmålet om folkevisernes alder og oprindelse indtager Geertz et forsigtigt formuleret konservativt-romantisk synspunkt. Hun fastslår, at det er »en levende og hidtil mundtligt overleveret sangtradition« (s. 13), der skriftfæstes i renessancen: »Det nedskrevne materiale bliver således en indirekte kilde såvel til det mundtligt overleverede visematerials forestillinger samt til hele overleveringsperiodens. Derfor kan det forventes, at viserne reflekterer såvel optegnelsestidens som overleveringsperiodens traditioner og tankegange«; hun opgiver dog at datere den mundtlige overleverings begyndelse (s. 16), for viserne »står [...] så underligt og flagrer i historien« (s. 17). Geertz er-

kender også, at det ikke er muligt »at tegne et klart eller dokumenteret billede af en sanger eller en sangsituation« (s. 19, jf. 31). At der hverken er »fyldige eksempler på eller henvisninger til« mundtlig overlevering af folkeviser i middelalderen, »vil altså sige, at vore kilder er skriftlige optegnelser fra slutningen af det 16. århundrede af en særlig mundtlig sangtradition og -genre i Skandinavien, som i en eller anden form har været overleveret sandsynligvis gennem flere hundrede år« (s. 25, jf. tilsvarende udtalelser s. 80 og 87). Om Karen Brahes Folio hedder det, at håndskriftet består af et renskrevet udvalg af ét eller flere skriftlige, men nu tabte forlæg, hvad der sandsynligvis ikke udelukker direkte nedstamning fra en levende mundtlig tradition, altså kan samlingen godt være »nært knyttet« til mundtlig overlevering (s. 30).

Geertz interesserer sig ikke for folkevisernes urform (s. 40). Om skillingstryk mener hun, at de tidlige af arten må have haft »et meget fåtalligt publikum og have været kostbare at fremstille« (s. 42), men angiver ingen kilde for ræsonnementet (noten om Colberts side 171 note 88 er ikke relevant herfor); Iørn Piø har i sin disputats fra 1985, s. 281-288, en langt mere afdæmpet vurdering. Hun finder Svend Grundtvigs tese om tryllevisernes udspring i oldtiden »noget uholdbar« (s. 44). Hun polemiserer imod den moderne folkloristik's fremherskende idé at betragte overnaturlige elementer i trylleviserne som blot poetiske friheder og formuleringer, fordi »den tid og den verden, hvori de er opstået og overleveret, taler for, at tryllevisernes verdenssyn blev opfattet som rigtigt og gyldigt, hvis ikke ligefrem sandt, og som værende i logisk overensstemmelse med en virkelighed, deres digtere, formidlere og tilhørere kendte« (s. 69). Senere skriver Geertz om det mundtligt overleverede materiales levende funktion i forskellige kredse af samfundet (s. 189), ja, hun ender endog med at sammenligne tryllevisernes udtryk for et mystisk-religiøst forestillingsunivers med (1990'ernes) moderne nyreligiøsitet, fx New Age-bevægelsen (s. 197).

Som forbemærkning til sine egne behandlinger fremhæver Geertz med rette, at tryllevisernes fokus ikke er teologisk (forhold til guder og overnatur), men antropologisk (menneskenes oplevelser forårsaget af guder og overnatur) (s. 73), og forbedrer dermed læserne på, at »trylleviserne i sagens natur ikke leverer et systematisk og fuldstændigt verdenssyn« (s. 75). De religions- og kirkehistoriske forudsætninger ses i visernes levn af oldnordisk og katolsk tankegang, og Geertz antager, at der »utvivlsomt« ikke alene i den middelalderlige overleveringstid, men også i den protestantiske optegnelsestid eksisterer »et betydeligt skel mellem den folkelige mundtlige kultur, den verdslige boglige kultur og den gejstlige højkultur« (s. 91).

Kapitel 6, »Resumé og tematisk gennemgang af hver enkelt tryllevis«, optager siderne 96-125. Det enkelte resumé fylder mellem 10 og 20 linjer, mens den tematiske gennemgang fylder fra 2 til 12 linjer, med absolut overvægt i retning af korte skematiske signalelementer. Hun leverer stikord til en religionsfænomenologisk karakteristik, fx *rituelt drab*, *brugen af runer*, *forløsning ved offer*, med belæg i viseversion og strofenummer anbragt i en efterstillet parentes. Det forbliver elementær oplysning, nærmest formuleret for den, der ikke har læst visen eller har den ved hånden, og udvikler sig ikke til nærmere analyser, endsige fortolkninger. Med undtagelse af to (korte) omkvæd citerer Geertz ikke fra visestoffet, der tilsyneladende opfattes som uproblematisk entydigt, derimod har hun nu og da citeret fra Vedels viseindledninger.

Herefter følger kapitlerne 7-8, med titlerne »Tryllevisernes verdenssyn: Kosmologi og teologi« (s. 126-157) og »Tryllevisernes verdenssyn: Antropologi« (s. 158-196). Verdenssynet udleder Geertz af sine 52 enkeltbehandlinger, altså af visernes forskellige trosforestillinger sammenlagt, uanset alder og oprindelse. Verdenssyn er ifølge en tidligere inddraget teoretiker, Michael Kearney, universalier, som deles af »hele menneskeheden« og udgør »grundlæggende kategorier i den menneskelige tankegang« – vigtigst for Geertz er »en fundamental skelnen mellem selvet og den anden og relationerne dem imellem« (s. 126).

Den kosmologi, trylleviserne indeholder, altså overnaturnen, deles i kapitel 7 i tre rum: 1) Himmerige med Gud, Jesus, Maria og englene, 2) luften, man flyver i, og 3) jorden, der igen under a. betegner jordoverfladen inklusive vandflader, under b. det underjordiske (bjerge, huler, høje og grave oplevet inde- og nedefra) (s. 127). Det er for resten sært, at der skal være kategorisk forskel på det undervands og det underjordiske, men sådan står der. Teologien i trylleviserne er befolket dels af »de velkendte kristne væsener Gud, Kristus, Jomfru Maria, en engel«, dels af »diverse andre overnaturlige væsener«, der kan inddeles i elverfolk, trolde, dværge og havvæsener (s. 131-132). De sidste volder problemer i viserne, men fremkalder dog efter Geertz ikke virkelig frygt og angst, hvorefter hun bringer en generel oversigt over færdselsreglerne for denne overnaturn (s. 134). Frem til endnu en sammenfatning (s. 156-157) skriver Geertz – for at fortsætte Svend Grundtvigs billede – altså det overnaturliges naturhistorie, ikke uden gentagelser, men med mange nuancer. Det er således interessant at observere, at trylleviserne ikke afspejler nogen almen kristen frygt for djævelen eller for overnaturlige væsener (s. 133), fordi »her er sket en eliminerings af den mytiske og kultiske dimension« (s. 134). Det svarer til Geertz' indledende betragtninger over tryllevisernes verdenssyn som udgjort af »løsrevne forestillinger, som tilsyneladende ikke længere spiller en aktiv rolle i nogen bestemt religion, som er mundtligt overleveret og som er taget ud af deres oprindelige kontekst« – denne sammenhæng identificeres alment som enten oldnordisk hedenskab eller kristendom (s. 126).

Tryllevisernes antropologi beskrives i kapitel 8, der tager de menneskers standpunkt og niveau, som har med det overnaturlige at gøre på en eller anden måde. Her bringes ligeledes udførlige afsnit (s. 158-196) om de enkelte kategorier af personer og situationer. Således fremhæver Geertz visernes handlende og væsentlige kvinder, især moderskikkelser, der formentlig har middelalderens Maria- og helgenindedyrkelse, altså det ideelle kristne kvindebillede, som mønster (s. 164).

Geertz erklærer en forsigtig uenighed med tidligere forskere fra Svend Grundtvig til Vibeke A. Pedersen i deres opfattelse af trylleviserne som principielt ikke-kristelige og indvender: »Det kendetegner netop trylleviserne, at de kristne elementer indgår på lige fod med f.eks. sporene af nordisk mytologi og tankegang i deres verdensbillede. Men det er rigtigt, at der ikke eksisterer nogen vise, hvor de kristne elementer er essensen i handlingen; det hører salmerne til. De kristne elementer er imidlertid ikke uvæsentlige for viseforløbet, og de har altid en funktion i forhold til både mennesket og det overnaturlige, idet de ofte ændrer handlingsforløbet« (s. 171). Her er navnlig afsnittet om forvandlede mennesker (s. 183-190) inspirerende, fx hvor Geertz betoner, at viserne mere er interesserede i forløsningen end i forvandlingen (s. 186); man kunne tilføje, at i det

muligt delvise forbillede, Ovids *Metamorphoses*, er i hvert fald forvandlingen hoved- og slutpointe.

Afsluttende søger Geertz op på et højere abstraktionsniveau. Teoretikerne Nelson Goodman og igen Kearney citeres for, at verdenssyn dels konstrueres af andre verdener, dels arbejder sig frem mod større og større sammenhæng, hvad Geertz så benytter til sin morale, at nemlig »visernes indre logik udgør *støbefor-men* til brudstykkerne fra andre verdener« (s. 200, jf. s. 14). Denne logik, som Geertz ikke vil have forvekslet med formale narrative analyseresultater, integrerer på lige fod oldnordiske og kristne elementer, og hun mener, at den skyldes folkevisens generelle trefasede komposition: 1) kosmisk orden og klarhed over forholdet mellem selvet og den anden, 2) brud på denne orden, 3) genoprettelse af ordenen i ny skikkelse, oftest ved Guds hjælp (s. 201-204). Trylleviser, i hvilke brudstykker af verdenssyn »uden besvær optræder i intern harmoni«, men underordnet kristendommen, er ifølge Geertz udtryk for »den semantiske drivkraft og logik i deres verdenssyn« (s. 203). Skønt der er et mål af besværgelse i de dyre videnskabelige ord, er der her noget at tænke videre over. Endelig lader Geertz Anders Sørensen Vedel repræsentere »konflikten mellem visernes verdenssyn og den officielle [*hvad?*] i datidens religion« (s. 207). En efterskrift til hele bogen (s. 214-216) er snarere et resumé, der burde have været bragt på engelsk eller tysk, og sidst kommer der 4½ blank side, som (næsten) omkostningsfrit kunne have været anvendt til et navneregister.

En ph.d.-afhandling er en eksamensopgave for en forskerstuderende. Der er i uddannelsen indbygget forventninger om teori, selv hvor den næppe er nødvendig, allerhelst noget udenlandsk af nyere dato. Geertz lever lidt kedsommeligt op til det i nogle referater af *common sense*-prægede definitioner af den religionsvidenskabelige forestilling om »verdenssyn«. Behøver man tre forskningsbelæg for et udsagn om, at »det vertikale bunder i modsætningen mellem op og ned og det horisontale i modsætningen mellem centrum og periferi« (s. 129)? Andre rester af opgaveformen er en del overflødige kommentarer til fremgangsmåden, alt for mange vendinger af typen »Som nævnt ovenfor« og »Som vi skal se...« og nogle verbale gentagelser af mindre afsnit; de burde ikke have overlevet bearbejdsfasen.

Geertz' hovedresultat er en kortlægning af tryllevisernes univers med større pointering af kristen indflydelse end hidtil. Selve »kernen« (s. 126) i fremstillingen er de to rejsebeskrivelser fra henholdsvis overnaturrens og menneskenes verden, således som den kommer til syne i de valgte trylleviser, altså siderne 126-196. Det er i mangt og meget en nyttig sammenskrivning af enkeltvisernes karakteristika, beslægtet med lignende oversigter over folkevisernes skildring af ridderliv i det 19. århundredes forskning (L.S. Vedel Simonsen, N.M. Petersen), men nu med moderne tekstvidenskabs præcise henvisninger til vise- og strofe-nummer i fodnoter og med moderne teorier bragt ind, hvor det skønnes relevant. Sortering og kategorisering sker på en klar, om ikke altid lige overbevisende måde. Disse 70 koncentrerede sider er bogens (og læsernes) egentlige gevinst og kan anbefales til selvsyn.

Geertz betegner sin analysemetode som »en tekstnær kontekstualisering« (s. 215) – hvilket skal forstås som en læsning af de udvalgte viser i forhold til hinanden; derimod undgår hun bevidst og konsekvent at sætte viserne i forhold til

den samtidige og sikkert daterede skønlitteratur i det udsnit af nedskrivningstiden, hun behandler: perioden 1548-1591. Hun er sig sine videnskabelige begrænsninger bevidst i den forstand, at hun fraskriver sig ambitioner om at yde noget bidrag til folkloristik, kirkehistorie og religionshistorie (s. 19) – på de områder udnytter hun opslags- og øvrige standardværker. Derimod er hun sig tilsyneladende ikke bevidst, at hun end ikke på dette praktiske og beskedne brugerniveau har noget forhold til digtning, litteraturhistorie og litterær analyse, og det er et stort savn i hendes fremstilling, både på makro- og mikroplanet. Således tages der ikke stilling til det nyeste bidrag til folkeviseforskningen, Pil Dahlerups 120 sider om Balladen fra 1998, ja, hendes to middelalderbind er end ikke nævnt noget sted.

Når Geertz ikke holder sig til den erklærede akronologisk-strukturelle undersøgelse, men alligevel vil fremføre vurderinger, som hører hjemme i litteraturfaget, bliver de desværre ikke vellykkede, ja til tider simpelt hen forkerte. Om viserne hedder det således indledende, at de »fungerede på optegnelsestidspunktet stadig som underholdning, men sangene var ved at gå i glemmebogen. Der kan dog ikke herske nogen tvivl om at sangene havde evnen til at berøre tilhørernes følelser og eftertanke for derigennem at perspektivere deres hverdag« (s. 13). Den sidste påstand står udokumenteret, og den første stammer, viser det sig snart efter, fra Vedels fortale til *Hundredvisebogen* (s. 19 med note 25). Stedet aftrykkes (s. 22), men det er misforstået: Vedels ord om glemmebogen går på, at viserne har reddet viden, som ellers ville være gået tabt, ikke på visernes situation, da Vedel samler dem til trykning i 1591 – tværtimod anfører han undskyldende, at om end han ikke havde offentliggjort viserne, ville brugen af dem stadig være fortsat. Videre i sin indledning skriver Geertz om tryllevisernes indre logik, som de »henter i og deler med andre samtidige mundtlige traditioner, som f.eks. prosafortællinger, skjaldedigtning, myter, eventyr, legender osv.« (s. 14). Det kan dårligt være mere upræcist. Geertz konstaterer, at hun ikke vil »rekonstruere den oldnordiske baggrund for viserne« (s. 20), men ikke desto mindre omtaler hun løbende meget vagt og løst indflydelse fra nordisk mytologi. Der henvises sjældne gange til eddadigte, men hun understreger ikke vanskeligheden i, at den nordiske mytologi først og fremmest kendes fra poesi nedtegnet længe efter hedenskabens officielle afskaffelse og stort set kun skrevet på latin og navnlig oldislandsk omkring Saxos og Snorres levetid (fra 1180'erne til 1241). Hvor meget der her er autentisk religion og hvor meget der er skønlitteratur digtet og bevaret i kraft af national stolthed, er et uløseligt problem. Modsat antik religion og middelalderkristendom står man på området nordisk hedenskab uden sikker viden om kulturelle tekster og ritualer og uden (ruiner af) templer. Hun anfører, at man i visernes – her ikke-definerede – overleveringstid såvel som i optegnelsestiden kun kendte den oldnordiske kulturarv »gennem den mundtlige overlevering« (s. 14). Så vidt vides, har *Gesta Danorum* og *Rimkrøniken* dog aldrig færdedes op gennem middelalderen i mundtlige versioner; *Rimkrøniken* var tilgængelig i tryk fra og med 1495, mens Saxo udkom 1514, 1534 og 1576 samt på dansk 1575 (Vedel) – alt i optegnelsestiden for hendes viseudvalg. Den svenske eksilkatolik Olaus Magnus udgav desuden på latin sin store nordiske kulturhistorie i 1555, som rummer mange oplysninger om oldnordisk religion og skik og som genoptryktes og oversattes – dog ikke til dansk og svensk! – gang på gang helt op til

omkring 1700. Det nævnes ikke, ligesom Geertz heller ikke synes at kende Svend Aggesen, når hun kalder Saxo »vor tidligste historiker« (s. 17). For at blive ved Saxo påstår Geertz, at de islandske sagaer belyser »en tradition for kvad og rimur«, som Saxo direkte nævner som mundtlig formidling af historie i sin fortale (s. 25) – men genren *rimur* opstår først i det 14. århundrede, da Saxo for længst var død. Viserne har for Geertz at se haft »en særlig status hos det bedre borgerskab« som en tiltrækkende, men nærmest af kirken forbudt underholdningsform (s. 23). Jamen, jamen. Netop i det tidsrum, Geertz afgrænser, var folkeviserne nyeste og højeste mode ved Frederik II's og dronning Sophias hof og i rigets øverste adelskredse, og deres første udgiver Vedel havde været en yndet slotsprædikant i København og en landskendt sjælesørger ved adelige dødslejer, før han blev kongeligt støttet historiker i Ribe. Karakteristikken har først fuld gyldighed i den lutherske ortodoksi (1617 ff.). I sin forvisning om folkevisernes mundtlige overlevering i middelalderen bebrejder Geertz Erik Sønderholm manglende forståelse for folkevisegenrens karakter af mundtlig, ikke-litterær og anonym folkedigtning (s. 24), men dette grundlæggende vilkår har Geertz så lidt som de mange foregående spekulanter af samme overbevisning kunnet dokumentere gennem andet end de nedskrifter og afskrifter, hun (og de) så resolut sætter i anden række. At de adelige visehåndskrifter, hun beskæftiger sig med, har fungeret i det 16. århundredes selskabsliv på herregårdene, bl.a. også i forbindelse med sanglig fremførelse, kommer hun ikke ind på – det blev ellers fremhævet i en Vedel-venlig artikel af Sofus Larsen i andet halvbind af *Tilskueren* allerede i 1917. Geertz betegner åbenbart i god tro Sofie Brahe som digter – meget pudsigt og forkert: litteraturhistorien har i de sidste 125 år vidst, at det latinske digt i hendes navn til kæresten Erik Lange er skrevet af storebroderen Tycho, astronomen. »I virkeligheden har vi ingen digte bevaret fra hendes hånd«, fastslår Peter Zeeberg i sin udgave og oversættelse *Tycho Brahes »Urania Titani«* – *et digt om Sophie Brahe*, 1994 (s. 26).

En litterært og historisk skolet tekstlæser må også undertiden betvivle Geertz' formuleringer i den egentlige gennemgang af stoffet. Elverhøj kaldes uden belæg i den sparsomme overlevering for »en gravhøj« (s. 104). Vedels indledning til DgF 56 (dvs. hans nr. II:X) misforstås til, at Vedel skulle være uenig med de gamle digtere i en metaforisk læsning (s. 109, 213), hvor han dog blot siger, at han føler, de tilstræber en sådan, hvorefter han giver nogle bud herpå. At valravnen, der flyver om natten, ikke »maa« om dagen, betyder, at den ikke »formår« det, snarere end at den ikke har lov til det (s. 110). Udtrykket »med god vilje« kommenteres ikke, men betyder »af ægte kærlighed« og ikke, hvad ordene i moderne forstand angiver (s. 111). For Gud véd hvilken gang optræder »Drømte mig en drøm i nat« fra Codex Runicus som vidnesbyrd om »en tidligere visetradition«, der tilsyneladende videreføres i omkvædet til det 15. århundredes nedskrift af *Ridderen i Hjorteham* (DgF 67) (s. 17 og 113). Det gamle verspar med noder handler om et (kvindeligt?) jeg, der om natten har drømt om silke og peld, mens DgF 67 i 3. person beskriver en svend, der har drømt hele natten om en jomfru; det verbale fællesskab består kun i ordene »drøm« og »nat«, og de er ikke så ualmindelige eller enestående i lyrik, at de kan slå nogen sikker bro over svælget mellem begyndelsen af det 14. århundrede og slutningen af det 15. Geertz påstår, at i den kristne forestillingsverden »optræder luftrummet [...] ikke som fæno-

men« (s. 129) – det er ikke rigtigt: ifølge Efes. 2,2 er djævelen luftens fyrste, og derfor gøres onde ånder af dårlig luft, – som hun faktisk også selv tidligere har refereret fra *Lucidarius* (s. 90). DgF 82 (Karen Brahes Folio) inddrages for ridder Ribolds omtale af et »bemærkelsesværdigt land«, hvor man er uden sorg, hvor løg gror som græs, hvor høge erstatter de sædvanlige sangfugle, og hvor vin flyder som vand; dette slaraffenland minder Geertz om str. 3-4 i *Völuspá*, hvor der »nemlig« står, at »der intet græs findes i den nye verden, kun grønne urter/løg« (s. 130). Ligheden er yderst overfladisk og kommer kun til veje ved, at hun ser bort fra eddakvadets skabelseskronologiske udvikling, og det bliver ikke bedre af, at hun også hidkalder den kristne forestilling om »en evig lykketilstand« i Himmerige, som hun anslår, begge hovedpersoner ved deres død får del i – på egen hånd, for ægte folkeviser indeholder modsat andagtslitteratur aldrig noget om deres personers sjælelige tilværelse efter døden. Ribolds beskrivelse er ikke geografiundervisning i utopiske lokaliteter, men en overtalende retorisk figur – Villy Sørensen forstår den i 1959 som »fagre lader og store ord« (*Digtere og dæmoner*, s. 189); riddervisen *Kvindemorderen* (DgF 183 A), der også står i Karen Brahes Folio, har samme poetiske billede i samme rent forførende hensigt (str. 2-5). Her tager religionsfænomenologen alt for bogstaveligt på sin registrering. Til gengæld gør hun sig skyldig i grov overfortolkning, når hun ud af nogle viseforekomster af lindetræer omstændeligt slutter: »Linden er i disse eksempler det punkt, hvor de forskellige verdener mødes og ændringer indtræffer. Samtidig har træet også sit eget væsen, en form for bevidsthed, der repræsenterer det gode og som bevirker, at træet griber positivt ind i menneskenes liv. På grund af dets [*dvs. sine*] mange forskellige funktioner kan lindetræet betragtes som et udtryk for den almene forestilling, som kendes fra mange forskellige religioners mytologier, om et verdenstræ, der forbinder alle verdener, og som er selve symbolet på kosmos«. Hun tilføjer med rette, at disse »forestillinger er imidlertid langt mere omfattende og komplicerede end de kommer til udtryk i viserne«, hvorpå hun alligevel skøjter ud i Mircea Eliade, den oldnordiske verdensask Yggdrasil (som ikke er en lind!), livets og kundskabens træ i paradiset have (som må have været frugttræer af en slags!), adelig heraldik samt folkesagn om lindetræer (s. 130-131). Læst i visernes simple kontekst er ingen af hendes eksempler andet end helt almindelige træer, der nævnes en passant som underordnede sætstykker i handlingen (i to af viserne er »lind« et bekvemt rimord, og i omkvæd kan der allitereres: »Men lindenn hun løffues«, DgF 45). Også ordet »gam« giver anledning til en større, men forgæves karruseltur (s. 140-143), hvor Geertz inddrager Hræsvelgr, Tjasse, Odins ravne, Lucius-legenden for at falde til ro i sit eget fags kategori *substitutter*; den fagpolitisk korrekte lærdom hindrer en litterær helhedsforståelse med Germand og hans fæstemø som de selvfølgelige hovedpersoner, som den også i sin tid flere gange fik Iørn Piø på gale veje. Villy Sørensens tryllevisetolkninger, som Geertz ikke kan lide (s. 188), paralleliseres med Anders Sørensen Vedels kristne og Svend Grundtvigs naturhistoriske udlægninger, men Villy Sørensen har i hvert fald ikke betegnet det dæmoniske som »repræsentationer af det onde selv« (som anført s. 133, note 33, til Sørensens s. 163), tværtimod er det hans hovedanliggende at betragte mytens forvandling til poesi og skæbnetroens til psykologi (*Digtere og dæmoner*, 1959, s. 168). Elvekvinden i *Bøsmer i Elverhjem* (DgF 45) bor ikke »under åen« (s. 150) – skønt dette påstås af Villy Søren-

sen og siden Peter Meisling (*Svøbt i mår*, 2, 2000, s. 191), men »vd(d)e wed aa«; da broen brister under Bøsmer, svømmer han gennem strømmen til hendes hjem, som ikke ifølge teksten er klart undersøisk. Når Geertz (s. 150) finder det inkonsekvent, at elverkvinden kan binde Bøsmer »ved hans kristne tro« til at komme igen næste morgen, og må hente teoretikeren Kearney ind til at forklare det, husker hun (trods sin egen s. 156) åbenbart ikke den fra og med Luther gentagne advarsel mod Satan som mester i forklædninger, også som engel og oprigtig kristen, der synes at være alment tankegods i dansk opbyggelig litteratur fra det 16.-17. århundrede. Omvendt konstaterer hun uden belæg ved Germand Gladensvend-visen, at selv dronningens falske ed i Guds navn (str. 20) har beskyttende kraft (s. 174), og overser derved, at gammen ikke et øjeblik tror på den (str. 21), men først kan ramme Germand, da han som 15-årig forelsket bevæger sig ad England til inden for gammens territorium, luften. Også overvejelserne over hellige kilder (s. 179) og over hjerteblods betydning som forløsende middel (s. 187, jf. s. 137-138) præges af lærdom hentet ind udefra mere end af tekstnærhed. Utiladeligt bagatelliserende er omtalen af Vedels omtale i hans fortale af »melankoli og anden ulyst« (s. 178) – Vedel beskrev tilstanden med det latinske udtryk *Balneum Diaboli* (dævelens bad), og ifølge dagældende lægevidenskab skyldtes den et overmål af sort galde i legemsvæskerne; både han og hans samtid anså melankoli for en alvorlig sindssygdom. Det har således sine omkostninger, at Geertz i indskudt tonefald, med påberåbelse af Vedels fortale i 1591, erklærer: »Viserne er folkeminder og har været det lige siden, de først blev nedskrevet« (s. 25) og nægter at vurdere dem historisk. De mange upræciserede henvisninger til oprindelses- og nedskrivningstid bevirker, at hun ligesom viserne kommer til at flagre så underligt i historien (jf. s. 17), og læserne med hende.

I et videnskabeligt arbejde kan man forvente, at teksterne konsulteres i kritiske udgaver. Geertz benytter Paul V. Rubows nysatte optryk af Vedels *Hundredvisebog* 1926-27, skønt Karen Thuesens faksimileudgave af originalen har været i boghandelen fra 1993, endda med hjælpsom indledning og de nødvendige noter; Geertz' lange citat s. 22 svarer således ikke til originaltrykkets ortografi. Heller ikke den tekstkritiske udgave af Vedels *Tragica*, 1994, forekommer hos Geertz. Peder Palladius citeres ikke direkte efter Lis Jacobsens videnskabelige udgave af hans *Danske Skrifter* (s. 94). *Völuspá* citeres i en oversættelse, som ifølge en note er »udført af Karl Gjellerup 1973, og det skal nævnes, at det er en oversættelse i udvalg« (s. 130), – vor halve nobelpristager Gjellerup (der døde i 1919) udsendte i 1895 den ældre eddas *gudedigte* i en digterisk og ikke blandt fagfolk meget anset oversættelse, som Geertz åbenbart tilfældigt er kommet over et optryk af fra 1973. For en datering af skillingsvisen om Frederik II's slag ved Falkenberg til 1565 citeres (s. 18) Agnes Agerschou – uden sidetal – i en artikel fra 1941 (dvs. s. 312), men Agerschou tager undtagelsesvis fejl; brug af den tekstkritiske udgave af *Danske Viser 1530-1630* havde under nr. 24 givet det rette: 1581/82 (bind IV, s. 61). C.F. Wegeners lærde Vedel-monografi benyttes i 1846-udgaven, skønt fremstillingen genoptryktes året efter i en fordelagtigt gennemrevideret udgave. Hvad der menes med »Resen 1677« (s. 150-151, note 139 og 147), kan ikke dechifrerer af litteraturlisten bag i bogen – mon det ikke er en højere, men forkert enhed af havfruespådommen om Christian IV i 1577 og P.H. Resens (dvs. vist nok C.C. Lyschanders) krønike om Frederik II i 1680? Geertz

påstår, at »Perioden lige inden og omkring visernes nedskrivningstidspunkt« (s. 166) er de danske heksebrændingers tid – måske for at redde folkeviserne for middelalderen – faktisk svarer nedskrivningstiden så godt som præcist til heksebålene i Danmark fra og med den københavnske reces af 1548; det har længe været anerkendt, at de danske hekseprocesser er et efterreformatorisk fænomen. Runer beskrives løsagtigt som en »urgermansk skrift«, og de »indskrifter, man har fundet bevaret, har dog været vanskelige at forstå« (s. 176) – det kan ikke kaldes noget kyndigt rids af runologiske grundbegreber. Tilsvarende valen er hendes omtale af den utvivlsomme trylleformel (fx på Glavendrup-stenen): »Tor vie dette kuml« som tilhørende »lidt mere kryptiske indskrifter, som man har valgt at forklare som trylleformler« (s. 176). Svært kunstigt udlægges klokke-ringningen over den døde fæstemand i *Elverskud* (DgF 47) som en »passiv varselsaudition« (s. 181), skønt det dog er et helt ud realistisk handlingstræk, hvad Geertz selv oplyser på s. 194. Til irriterende småfejl kan regnes »Ericus Olais« i nominativ (s. 17), »Morten Brørup« (s. 25) og »Lysander« (s. 219) samt journalistiske stavfejl som »tilkomne« for »tilkommende« (s. 31), »afbillede« for »af-bilde« (s. 205 og 216) og »ridder« (som verbum, s. 104); det hedder om den af en varulv forfulgte jomfru i DgF 54, at hun »forsøger at rede sig ved at kravle op i et lindetræ« (s. 108), hvad man godt gad se. Der tales om »superintender« for »superintendent« (s. 93) og »trallqvinder« for »traalqvinder« (i citat af Palladius, s. 94); »et afskrift« (s. 29) er endnu ikke legal retskrivning. Anders Sørensen Vedels »Wlyst« er på s. 208 fatalt blevet til »lyst«. En tilfældig skrivemåde fra et visehåndskrift, »rame runer« (s. 97), bevares fremover omhyggeligt med det lange a (s. 99, 175), også uden for citat (s. 161), skønt ordet »ram« på moderne dansk bøjes ganske som »tam, tamme«. Moralen for Vedels version af Germand Gladensvend refereres i moderne sprog (s. 98) som, at hvad lykke Gud har givet, kan ingen forundes – vel uden forståelse af, at »forundes« betyder »misundes« (udsagnet står i visens strofe 17). At den gamle gløse for »spilfægteri« gengives som »spejlfægtning«, skal fedt hjælpe den ukyndige læser (s. 101). Axel Olrik skrev selvfølgelig ikke »æventyrernes«, men »æventyrenes« (s. 47), og det er ikke sandsynligt, at Otto Holzapfel i 1969 skrev »eines Gedankes« (s. 52) – litteraturlisten daterer i øvrigt den pågældende afhandling til 1967 (s. 218), men det er fodnoterne, der har det rette. Det danske ord »nøkke« skrives konsekvent »Nökken« (s. 127 o.a.st.) med svenske omlydsprikker, men hvorfor egentlig det? På svensk hedder det »näck(en)«. Næsten uimodståeligt er det at møde »forskellige begavelsespladser, nemlig kirkegården, klosteret, højen og bjerget« (s. 195). Pedantisk stileretteri, javel – men hvordan går det til, at et universitetsforlag lader den slags slippe igennem? Er den sidste forlagsredaktør afviklet som ikke-bæredygtig, eller er han/hun ikke klogere på håndværket end forfatteren? Verifikationen har også mangler. Den nordiske syvårskrig dateres fejlagtigt til 1565-72 og Frederik II's død ligeledes forkert til 1586 (begge s. 36); sammesteds gælder litteraturhenvisningen »Henningsen 1953« et bidrag fra 1959, og Villy Sørensens *Digtene og dæmoner* fra 1959 fejldateres til 1962 (s. 48).

Rita Geertz slutter sin afhandling med at konstatere, at Anders Sørensen Vedel som udgiver må lide af »fortvivlelse« (s. 198) over »det tilbagevendende problem«, at tryllevisernes billeder stammer fra løsrevne dele af et religiøst verdensbillede, brudstykker, som opræder i visse (samtidige) menneskers forestillings-

verden, men forkastes af andre (s. 213). Det er Geertz' tilbagevendende problem, at hun ikke indser, at Vedel var sig dette meget bevidst og – midt i en religiøst højspændt atmosfære – søgte en løsning ved gang på gang at betragte viserne som litterær kunst. Hun går efter mit skøn fejl ad hans defensive strategi, når hun anfører, at han forsvarer dem som tidkort og blot underholdning. Vedel var som litterær forsker definitivt forud for sin tid, der mest betragtede skønlitteratur som redskab til belæring. I en spændende, men alt for kortfattet overvejelse beskriver Geertz med megen ret Vedel som en liberal renæssancehumanist, hvis 2. og 3. generations protestantisme kan sammenholdes med reformkatholicismen før Luther (s. 207). Her var stof til en interessant undersøgelse. Desværre holder Geertz sig generelt til skelettering af verdenssyn og forbigår ganske det kød, der hænger eller har hængt ved knoglerne. Trods mange vink fra Anders Sørensen Vedel, som Geertz selv har citeret af, undgår hun i sit hele projekt omhyggeligt, så utroligt det end lyder, at behandle tryllevisen som digtning. Dens karakteristiske træk opregnes fornuftigt nok (s. 134), men fraskrivningen af sammenhængende mytiske og kultiske dimensioner kunne og burde have ført til en litterær og litteraturhistorisk vurdering. Den er næsten ved at melde sig, hvor hun må betegne blandingen af kristelig-kirkelige træk og af hedensk-oldnordiske ideer som lige naturlige fænomener i genren, hvilket dog efterfølgende udlægges som afspejling af en kristen dualisme (s. 172). Det er en aldeles overraskende, men også tom gestus, når Rita Geertz i bogens sidste linjer i al kronologisk uskyld hylder »de oprindelige visesangeres sproglige kunnen og formlernes billedskabende kraft« (s. 216). Her er der et Rhodos, hvorpå der også skulle have været sprunget!

Flemming Lundgreen-Nielsen

Bonstettiana. Historisch-kritische Ausgabe der Briefkorrespondenzen Karl Viktor von Bonstettens und seines Kreises 1753-1832. Herausgegeben von Doris und Peter Walser-Wilhelm. Achter Band 1798-1801. Bern 2000. 821 s.

Svejtseren Karl Viktor von Bonstettens liv (1745-1832) og værk er for en dansk betragtning ikke uinteressant. Den politiske og militære turbulens i Svejts fik ham i 1798 til at tage imod en indbydelse fra Friederike Brun. Opholdet i København varede til maj 1801. Under opholdet skrev han – på tysk – flere artikler og afhandlinger, bl.a. om danske forhold; allerede 1798 blev han dansk statsborger og i maj 1801 medlem af det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. I København boede han hos Friederike Brun og hendes mand, mere som husven end som emigrant. Med kærlig og fast hånd styrede Friederike Brun sin gæst. I et brev til ungdomsvennen Johannes von Müller den 9. januar 1799 giver Bonstetten et levende billede af sin værtindes omsorg: »Ich darff hier nichts wunschen aus Forcht es zu haben. Friedchen .. besorgt sie alle .. Ihre und Bruns grosse Freude ist mich zum Vogel zu futtern, dass ich gar keine Sorge habe .. Auch tragt Sie sorgē für meine Lebensart, Sie ladet die ersten und besten ein, und halt mich beim Rok wann Ich zu tief in das meer der grossen Welt steure. Bin Ich von ar-

beit müde, so lasst sie die jungen Madchen alle los .. Sie halt mich zur arbeit und zum schreiben .. Schimelman behandlet mich wie seinen Bruder, Er wolte mich zum Kamerheren machen, die Brun wolte nicht. Sie menagiert hier das Vorurtheil gegen die Fremden« (bd. VIII, s.188). Mindre velmenende, men sikkert rammende, skrev Sibylle Reventlow til Louise Stolberg-Stolberg om samme sag: »Elle garda Bonstädten, quelle accapare un peu, tout en remuant ciel et terre pour le placer ici« (bd.VIII, s.476).

Siden 1996 har Doris og Peter Walser-Wilhelm udgivet en række bind i den monumentale, smukt udstyrede »Historisch-kritische Ausgabe der Briefkorrespondenzen Karl Viktor von Bonstettens und seines Kreises 1753-1832«. Det drejer sig ikke kun om breve til og fra Bonstetten, men også om breve mellem hans vigtigste partnere indbyrdes og om uddrag fra disses rejsebeskrivelser, dagbøger o.lign. Dertil kommer udførlige kommentarer og ekskurer fra udgiverens side. Resultatet er et kulturhistorisk panorama over et bevæget tidsrum i Europas historie, set gennem meget forskellige temperamenter der dog alle har det til fælles, at de er knyttet til Bonstetten, værkets centrale figur. Dets videnskabelige værdi skyldes ikke mindst udgiverens omfattende kildekritiske forskning og det hidtil upublicerede materiale, de derved er i stand til at fremlægge. I bindene VI (tidsrummet 1787-1793), VII (tidsrummet 1793-1798) og VIII (tiden for Bonstettens ophold i Danmark 1798-1801) spiller Friederike Brun, hendes breve, rejsebeskrivelser, dagbøger og poesi således en vigtig rolle. I de endnu ikke publicerede bind X og XIV stiller udgiverne os yderligere materiale om Friederike Brun i udsigt.

I det tyske tidsskrift »Das Achtzehnte Jahrhundert. Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts«, Jahrgang 25, Heft 2, Wolfenbüttel 2001, har jeg anmeldt bindene VI og VII med særlig henblik på Friederike Brun. Denne anmeldelse skal ikke gentages her. Jeg indskrænker mig til en summarisk gengivelse af dens tre hovedpunkter uden egentlig »bevisførelse«: 1: Friederike Bruns aktive kulturpolitiske rolle bag de københavnske kulisser til fordel for Bonstetten og Johannes von Müller. Til det formål udnyttede hun især sit nære venskab med Schimmelmänn, der blev så begejstret for Bonstetten, endnu inden han havde set ham, at han sendte ham et velkomstbrev, der desværre er gået tabt. Bonstetten opfattede imidlertid dette brev som »une lettre d'invitation«. Også Johannes von Müller forsøgte Friederike Brun at få til Danmark i dansk tjeneste. I et hidtil upubliceret brev til Müller den 26. december 1797 citerer Friederike Brun Schimmelmänn for at have sagt: »Für mich und Bernstorff wäre Müller ein Lebenshalter! aber wir hätten alle Vorurteile zu bekämpfen – und mit dem Kronprinzen anzufangen dessen Abneigung gegen Fremde durch 2-3 unangenehme Erfahrungen eben frisch geschärft ist« (bd.VII, s.756f.). Man mere end aner, at Schimmelmänn er i defensiven i sine bestræbelser for at styrke den tysksprogede elite i København. I virkeligheden fik det danske element i den øverste embedsklasse i årene 1797-1807 en stadig mere fremtrædende stilling som fremhævet af Axel Linvald i »Kronprins Frederik Og Hans Regering 1797-1807«, København 1923, s.68f. Snart indså Friederike Brun sit nederlag og skrev undskyldende til Müller 28. april 1798: »Allein wir haben nur einen Schimmelmänn, und ich fürchte Er ist nicht so allmächtig als Er sein sollte« (bd.VII, s.1140). 2: Friederike Bruns rejsedagbøger, hvoraf hidtil upublicere-

de dele i uddrag gengives i bd. VII, fremforalt hendes »Berner Tagebuch, 14. Oktober 1796-22. Juli 1797«, af udgiverne med rette betegnet som en »journal intime« (bd.VII, s.368), må bortvejre enhver tvivl om arten af forholdet mellem Friederike Brun og Bonstetten, som blev hendes livs kærlighed. Den unge Barthold Georg Niebuhr så da også klart, at det her drejede sig om noget andet end den følsomme modes sentimentale platoniserende føleri. Han skrev i et brev til Dore Hennsler 14. oktober 1803 om Friederike Brun: »Wir bemitleiden sie aber mehr seitdem wir wissen, dass sie wirklich leidenschaftlich liebt, und nicht bloss liebelt« (bd.VII, s.969). 3: Louis Bobé, der som en af de få virkelig læste Friederike Bruns rejsedagbøger i håndskrift, havde kun lovord for »de friske Første-hånds Indtryk, hun har nedskrevet i sine endnu bevarede, originale Dagbøger« (»Frederikke Brun«, 1910, s.163). De senere bearbejdede og publicerede dele af dagbøgerne var derimod efter Bobés mening »udtværet og fladtrådt...og tilsat med trættende pathetiske Ugydelser« (ibid.). Udgiverne af Bonstettiana har helt overtaget Bobés vurdering og overfører den endda på Friederike Bruns digte. Bindene VI og VII giver imidlertid læseren mulighed for at sammenligne håndskriftversionerne med de senere trykte bearbejdelser, idet begge versioner i flere tilfælde gengives. Stikprøver synes at vise, at der ingen væsentlig forskel er på stilen i de to versioner af rejsedagbøgerne. Hvad digtene angår, virker de første spontane udkast endda mere affekterede, deres billedsprog endnu mere kunstlet end i de senere, publicerede udgaver.

Bd. VIII, som er det egentlige mål for denne anmeldelse, har utvivlsomt sit tyngdepunkt i brevvekslingen mellem Friederike Brun/Bonstetten på den ene side og henholdsvis Johannes von Müller og forlæggeren Johann Heinrich Füssli, Zürich, på den anden side. De fleste af disse breve publiceres her for første gang. Man lægger mærke til, at Friederike Brun efter Johannes von Müllers død forlangte sine breve tilbage, men broderen Georg Müller skrev de fleste af brevene af, inden han returnerede dem. De breve, som Friederike Brun derefter tilintetgjorde, får vi her i Georg Müllers afskrift. Derudover indeholder bindet hidtil ukendte breve fra Bonstetten til vennen Norton Nicholls samt enkelte breve til og fra venner og kolleger i Svejts, Tyskland og Danmark.

Til belysning af Friederike Bruns livshistorie er bd. VIII ikke helt så givtigt som de foregående bind. Hun lever jo i denne periode under samme tag som Bonstetten og behøver ikke at nedfælde sine følelser for ham på papiret. Man forstår dog, at intimiteten mellem dem er usvækket. Således skriver hun til Johannes von Müller 29. januar 1799 i et hidtil upubliceret brev, at hun nu altid læser Bonstettens breve før han selv gør det, »indem er nun Freud und Leid am liebsten aus meiner Hand empfängt« (bd.VIII, s.212). I det konkrete tilfælde havde hun læst Müllers brev til Bonstetten om morgenen i sengen og så: »(ich) war schnell zum bett hinaus, und in Bonstettens Zimmer geschlüpft der auch noch in den Federn steckte und dessen Schlaftrunkne Augen, nach und nach wacker, und dann bei immer wärmerem Gefühl, glänzend wurden« (ibid.). Friederike Brun ville frem for alt fastholde Bonstetten i Danmark. Selv hendes bestræbelser for også at få Johannes von Müller til Danmark viser sig at tjene dette overordnede mål, som hendes spontane udbrud i et brev 1. juni 1798 viser: »Ich bedarf des Mülli um den Bon zu halten« (bd.VIII, s.33).

At opholdet i Danmark ville blive mere attraktivt for Bonstetten med Johannes

von Müller i landet, er meget sandsynligt i betragtning af det årelange venskab mellem de to svejtsere. Friederike Brun havde selv gjort offentligheden opmærksom på deres venskab ved – uden Müllers vidende – at publicere hans ungdomsbreve til Bonstetten under titlen »Fragmente aus den Briefen eines jungen Gelehrten an seinen Freund«. Brevene udkom først i »Deutsches Magazin« i Altona 1798, et tidsskrift udgivet af hendes svoger Eggers, senere (1802) i bogform. De vakte en del opmærksomhed både i Tyskland og i Danmark, fx hos biskop Mynster (se bd. VIII, s.XXV). Selv i den tyske romantiks højborg beundrede man Müllers breve, som det fremgår af Caroline Schlegels anmeldelse i tidsskriftet »Athenäum« 1799. Beundringen gjaldt venskabsånden i brevene (»wie ächte Liebesbriefe«), Müllers stil og i det hele taget Müller som historiker, »der erste Geschichtsschreiber der Neueren«; i det hele taget nød Müller almindelig respekt blandt tyske romantikere. Tidsskriftet »Deutsches Magazin« derimod, hvor Friederike Brun i disse år publicerede en stor del af Bonstettens, Matthissons og egne litterære produkter, betegnes af Caroline Schlegel som »eine leere und planlose Zeitschrift«.

For en kultur- og litteraturhistorisk betragtning må Bonstettens og Friederike Bruns skrifter i det hele taget siges at være skrevne på en svunden tids præmisser. Friederike Brun fortsætter stort set traditionen fra den klassicistiske følsomhed efter sit beundrede forbillede Friedrich Matthisson, »der Liebling unserer schwärmerischen Freundinnen der empfindsamen Landschaftsmalerei«, som A.W. Schlegel kaldte ham i »Athenäum« (Sämtliche Werke XII, Leipzig 1847, s.55). Den litterære modsætning mellem kredsen omkring Friederike Brun og Schimmelman på den ene side og den tyske romantik på den anden side var umiskendelig. Friederike Brun selv lagde heller ikke fingrene imellem, da hun i et hidtil upubliceret brev til Johannes von Müller 22. august 1798 – i næsten Bagesenske vendinger – taler om, hvordan »der Wirbel des transzendentalen Wortgeklingels« havde fået tag i A.W. Schlegel, som i det hele taget efter hendes mening begår »alle die Sünden gegen Herz, Geist und Genie, die jetzt in Deutschland das Versemachen zur Manier herabgewürdigt haben« (bd.VIII, s.88).

Meget anderledes forholder det sig ikke med Friederike Bruns politiske digte og tekster, som i dette bind indtager en væsentlig plads. Man må ganske vist respektere og beundre den ildhu og offervillighed, hvormed hun engagerede sig til fordel for det krigshærgede Svejts, bl.a. gennem en indsamling for hjemløse svejtsiske børn. Sit kampskrift »Rigiberg« måtte hun udgive for egen regning, idet forlæggerne ligesom Bonstetten o.a. fik politiske betænkeligheder på grund af skriftets angreb på de franske »barbarer«. Resultatet var, at 42 eksemplarer fordeltes blandt venner og bekendte, resten af oplaget havnede på loftet (bd.VIII, s.197). Stilen i de politiske digte ligger tæt op ad Klopstocks politisk-patriotiske lyrik og tangerer som denne ofte det ufrivilligt komiske. Hvad skal man fx stille op med heroiske babyer (»Heldensäuglinge«) som fra moderbrystet straffer deres mordere »mit der Verachtung Blicken« (VIII, s.137)?

Under sit ophold i Danmark udgav Bonstetten sine »Neue Schriften« (København 1799) og færdiggjorde så godt som det skrift han betragtede som sit hovedværk »Über Nationalbildung« (Zürich 1802), en humanistisk-nationaløkonomisk utopi hvor videnskabsmænd, politikere og folk fra det praktiske liv i fællesskab arbejder på det ideelle samfund. Dette skrift var for øvrigt hans sidste tyskskrev-

ne værk; derefter skrev han, ikke mindst inspireret af Mme de Staël, udelukkende på fransk. I sine »danske« værker beskæftiger Bonstetten sig med topografi, økonomi, pædagogik, lingvistik, filosofi m.m., undertiden med direkte relation til danske forhold som fx i artiklen »Bemerkungen auf einer Reise durch einen Theil von Seland und auf der Küste Schonen« eller, som et andet eksempel: »Über Volkserziehung, bei Anlass eines Besuchs in dem Kopenhagener Schul-Seminarium«, begge indeholdt i »Neue Schriften«. Bonstetten forherliger i disse værker den oplyste enevælde, ikke mindst i dens danske form, og fremtræder i det hele taget som Oplysningens mand. Utrætteligt ivrer han mod forvanskningen og misbruget af de for ham centrale begreber »Aufklärung«, »Vernunft« og »Freiheit« og det i så høj grad, at vennen Johannes von Müller 6. februar 1799 irriteret erklærede, at »Aufklärung und Vernunft .. als Masken der zerstörendsten Illusionen mir verhasst geworden« (bd.VIII, s.217). Bonstetten selv synes også at have bemærket, at hans skrifter, politisk og filosofisk, ikke var i pagt med tidsånden. I et brev til Gleim 12. januar 1799 skrev han fx »Ich stosse da allenthalben an, an Demokraten und aristokraten auch an die neugehorte philosophie die bald zur Sekte ausartet« (bd. VIII, s.199). Hvad filosofien angår, læste Bonstetten sammen med Friederike Brun om aftenen moralfilosoffen Christian Garve (1742-1798), repræsentant for den »sunde fornuft« og stærk modstander af Kant. Udgivernes bemærkning om Bonstettens »Nähe zur frühromantischen Bewegung« (bd.VIII, s.94) er ligeså urimelig og misvisende som deres forsøg på at gøre Friederike Bruns digte til forløbere for Hölderlins hymner (bd.VI, s.351).

Om »salonkulturen« i det Brunske hjem får vi kun enkelte spredte oplysninger, fx gennem de korte uddrag fra Philipp Otto Runges breve eller henkastede bemærkninger fra Bonstetten fx i margenen af hans brev 30. december 1800 til Füssli: »Am Neujahr haben wir hier im haus gross Concert, und ein Soupé von 80 à 100 persohnen, da wird eine der schonsten Oden in vollen Choren abgesungen« (bd.VIII, s.647). I det overvejende tysksprogede salonmiljø havde Bonstetten rige muligheder for at knytte forbindelser af forskellig art. Men Friederike Bruns strategi var mere målrettet end som så.

I begyndelsen af Bonstettens ophold, 1. juni 1798, skrev Friederike Brun således til Johannes von Müller om sine planer vedrørende Bonstettens fremtid i Danmark: »Was mir am meisten am Herzen liegt ist Ihn mit den besten Köpfen unter den Dänen bekannt zu machen ! (denn die Administratoren des Landes sind doch alle deutsch) .. Kurz, bester Müller, mein Wunsch ist nicht allein dass Bonstetten hier auf eine Ehrenhafte Weise fixiert werde, sondern dass Er .. Es mit der Billigung der besten aus der Nation werde« (bd.VIII, s.29). Friederike Brun satte altså ikke (alene) på de indflydelsesrige tysksprogede administratorer i landet, men også og især på den dansksprogede elite i håb om, at disse derefter ville billige Bonstettens naturalisering. Disse »bedste hoveder« blandt danskerne fandtes ikke i administrationen, som jo efter Friederike Bruns mening overvejende var tysk, men snarere i videnskaben. Derfor håndplukkede Friederike Brun så at sige udvalgte medlemmer af det højt respekterede Kongelig Danske Videnskaberne Selskab, hvis præsident i øvrigt var Schimmelmann. Denne lille udsøgte skare samlede hun regelmæssigt i sit »Cabinett« for at de der kunne få lejlighed til at drøfte videnskabelige spørgsmål med Bonstetten, medens hun selv, som hun skrev i en senere kommentar, »naschte die Brosamen auf, die von der reich-

besezten Tafel fielen« (bd.VIII, s.332). Af denne kommentar til et brev af 1. oktober 1799 fra den portugisiske naturvidenskabsmand og politiker Jose Bonifácio De Andrada E Silva, som i brevet sværmer for la société aimable de Copenhague, fremgår det også, hvilke danskere det var som deltog i disse rundbordssamtaler. Det drejede sig bl.a. om P.C. Abildgaard, sekretær i Videnskabernes Selskab fra 1793 til sin død 1801, A.W. Hauch, medlem af Videnskabernes Selskab fra 1791 og senere dets præsident 1831-1838 samt Friederike Bruns broder, orientalist, kirkehistorikeren og arkæologen Friedrich Münter, medlem af Videnskabernes Selskab fra 1798 og fra 1808 biskop over Sjællands Stift. I bind VIII af Bonstettiana findes endvidere et brev fra Abildgaard, dateret 12. februar 1800, hvor Abildgaard – på fransk – takker for tilsendelsen af Bonstettens »Neue Schriften«. Abildgaard understreger i sin tak, at Bonstetten med sine undersøgelser har givet den danske nation en gave, som vil blive til uendelig gavn for »ma patrie«. Så undres man ikke længere over, at Bonstetten det følgende år blev medlem af Videnskabernes Selskab, for øvrigt umiddelbart inden han forlod Danmark. Om sin optagelse i »Selskabet« skrev han den 25. maj 1801 til vennen Füssli i Zürich: »Dies Zeichen von Achtung ist mir angenehm. Es ist besonders eine Folge eines Theils meines Werks Über Nationalbildung das im Manuscript hier von einigen vortreflichen manern ist gelesen worden. Sie sind grostentheils Ursach: dass Ich mich an diesen Gegenstand gewagt habe« (bd.VIII, s.694). Man tager næppe fejl, hvis man identificerer disse »fortræffelige mænd« med de førnævnte forskere fra Videnskabernes Selskab. Bonstettens hovedværk, »Über Nationalbildung« (Zürich 1802) banede således ikke kun vejen til Videnskabernes Selskab, men kan ses som et resultat af hans drøftelser i Friederike Bruns »Cabinett« med repræsentanter fra »Selskabet«. Det forklarer måske også, hvorfor Bonstetten under sit navn på omslagsbindet af netop dette værk betegnede sig selv som: »Mitglied der Königlich Dänischen Akademie der Wissenschaften«.

Alle disse forsøg på at få placeret Bonstetten i det danske samfund førte imidlertid ikke til det ønskede resultat. Hans forhåbninger om et embede i Undervisningsministeriet eller i Udenrigstjenesten slog fejl. Fra slutningen af året 1800 kan man iagttage nedturen. Pessimistiske, desillusionerede bemærkninger tager til i hans breve. Danmark syntes desuden nu at skulle involveres i de europæiske krigshandlinger, statens økonomi begyndte at vakle, venskabet med Schimmelmans var ikke, hvad det havde været, Friederike Brun skrantede. Sommeren 1801 rejser Bonstetten og Friederike Brun sydpå, han over Göttingen, hun over Dresden. I Frankfurt mødes de igen, rejser sammen til Svejts, senere til Rom. Bonstetten kom aldrig mere til Danmark. Hans hektiske flirt med kongeriget var definitivt forbi, men Friederike Brun fandtes stadigvæk. Det får vi mere at vide om i de kommende bind af Bonstettiana.

Bengt Algot Sørensen

Schack Staffeldt: Samlede digte 1-3. Udgivet af Henrik Blicher. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og C.A. Reitzels Forlag. København 2001. 453 + 443 + 471 s. 625 kr.

Henrik Blichers udgave af Staffeldts samlede digte falder på et tørt sted. Det er over 150 år siden Liebenbergs tobindsudgave af *Samlede Digte* (1843) udkom. Den har siden været udgangspunktet for al beskæftigelse med forfatterskabet. Den teoretiske og analytiske interesse for romantikken i de senere år har gjort savnet af en afløser føleligt for dem, der erkender nødvendigheden af, at al seriøs beskæftigelse med litteratur beror på vederhæftige, kritiske udgaver.

Liebenbergs udgave er set med nutidens øjne behæftet med alvorlige mangler, bl.a.:

- 1) Den indeholdt ikke alle Staffeldts digte.
- 2) Teksterne var ahistoriske kunstprodukter fremkommet ved kontamination af forskellige tekstslag og ekstrapolering af normer for ortografi og sprogrigtighed, der ikke stemte med Staffeldts, med mange overflødige tekstrettelser som en af konsekvenserne.
- 3) Liebenbergs kronologiske organisering af digtene beroede på tvivlsomme kriterier.
- 4) Kommentaren var utilstrækkelig.

Den nye udgave råder bod på alt dette. De to første bind rummer Staffeldts tekster, 3. bind indeholder tekstkritiske oplysninger og kommentarer. I en udførlig efterskrift redegøres der for valg af tekstkritiske og kommenteringsmæssige principper. Bindet afsluttes med en biografisk tidstavle.

Blichers udgave fjører 36 digte til Liebenbergs, 10 trykte og 26 oparbejdet på grundlag af manuskriptmaterialet. Af disse er ingen sensationelle nyopdagelser. »For en nøgtern betragtning er der ikke føjet afgørende nye tekster til Staffeldts lyriske forfatterskab«, oplyser udgiveren i efterskriften. Det er der vel heller ikke nogen, der havde sat næsen op efter. Det afgørende er, at teksterne er udvalgt, emenderet og organiseret efter de principper, man i dag bør forvente af en videnskabelig udgave.

De mest problematiske forhold ved Liebenbergs udgave var principperne for tekstetablering, teksternes kronologiske organisering og kommentaren. Det er jo mangler på editionsfilologiske kardinalpunkter, så det er sympatisk, at den nye udgiver i den velskrevne efterskrift, hvor han gør rede for arten og løsningen af de editionstekniske vanskeligheder ved Staffeldts forfatterskab – lad det sætte normen for fremtidige udgivere! – udtrykker forståelse for Liebenbergs filologiske mangler. Sådan udgav man simpelt hen klassikere i det 19. århundrede, og vi bør snarere takke Liebenberg for at have etableret Staffeldt som en af den tidlige romantiks store digtere end bebrejde ham, at hans udgave havde mangler. I stedet for altid at brokke jer over, hvad der mangler, skulle I hellere være glade for, hvad I får! – som en hæderkronet ordbogsredaktør engang (omtrent) har sagt.

Henrik Blicher vedgår arv og gæld til Søren Kierkegaard Forskningscentret, hvor han var ansat, inden han blev adjunkt og senere lektor ved Københavns Uni-

versitet. Med efterskriften til Staffeldtudgaven, »Tekstkritiske retningslinjer for Søren Kierkegaards Skrifter. Trykte skrifter« i kommentarbind 1 til den igangværende Kierkegaardudgave, Rubows *Den kritiske Kunst* og DSL-udgivelsen *I tekstens tegn* findes der efterhånden en pæn portion lødig editionsfilologisk faglitteratur på dansk (i den forbindelse bør man også nævne skriftserien fra *Nordisk netværk for editionsfilologer*). Man kan ikke længere lade mangel på teoretisk litteratur bære skylden for, at tekstudgivelse ikke eksisterer som disciplin inden for danske universiteters undervisning i dansk, nordisk filologi, litteraturvidenskab m.m.

Bortset fra fire tilfælde, hvor [?] markerer, at udgiveren har måttet kaste håndklædet i ringen i forsøget på at etablere en meningsfuld tekst på basis af manuskriptmateriale (Staffeldts klo er berygtet, og det blev værre med alderen), fremstår digtene i bind 1 og 2 uden synlige spor af emenderingsprocessens kamp. At det indimellem er gået vildt for sig, skal man gå til apparatet i bind 3 for at konstatere. Se fx udgiverens oplysninger (bind 3 s. 356ff.) til digtet *Menneskhedens Bane* (2. bind s. 352ff.).

Hvad tekstetableringen angår, vælger Blicher som hovedregel førstetrykket, mens rettelser efter manuskript, spor af tidligere tilblivelsesfaser o.l. henvises til et negativt variantapparat i bind 3. Konjekture er begrænset til et minimum – næsten altid et sundt princip – og »Staffeldts inkonsekvente ortografi og brug af interpunktionstegn regnes ikke som tekstfejl«. Især det sidste hører til det, som efter ignorante udgiveres mening sorterer under visse insekters kønsliv – den på dette punkt jammerlige udgave af Frank Jægers samlede digte er et aktuelt, men langtfra enestående eksempel. Kravet om vederhæftighed m.h.t. ortografi og interpunktion er alt andet end pedanteri. Et eksempel *instar omnium* er digtet *Blik i Fremtiden* (bind 2, s. 65f. i den nye udgave). I Laust Kristensens *Fantasiens Ridder. En studie i Schack Staffeldts liv og digtning* er der en tolkning af digtet med bl.a. den pointe, at interpunktionen spiller en afgørende rolle. Problemet er, som Henrik Blicher påpegede i sin anmeldelse i *Danske Studier 1994*, at interpunktionen er Liebenbergs, som på hele 15 punkter i digtets 44 vers afviger fra Staffeldts. Flueknepperi?

I Liebenbergs udgave var forfatterskabets trykte tekster ordnet efter en (usikker) formodning om tilblivelsestidspunkt, hvor Blicher vælger udgivelsestidspunktet som organiseringsprincip, hvad han argumenterer godt for. Hvad manuskriptmaterialet angår – afskrifter ved fremmede hænder, der er senere end trykforlægget, udkast med Staffeldts egen hånd m.m. – er problemerne straks større. Liebenberg foretog en ordning på spekulativt grundlag, som Hakon Stangerup senere overtog i monografien *Schack Staffeldt* (1940). Henrik Blicher har taget den hårde tørn med at forsøge at tilvejebringe et mere håndgribeligt grundlag for en nogenlunde sikker kronologi. Ved bl.a. analyser af papirkvalitet og vandmærker lykkes det ham at få orden på materialet efter materielle kriterier. Om løsningen af den krævende opgave bemærker udgiveren nøgternt og vigtigt: »Dette fravær [manglende forfatterdateringer] af håndfast anknytning til denne verden og denne verdens på andre måder følelige tid, kan man mene er i overensstemmelse med forfatterskabet, og det kan på den baggrund forekomme voldsomt materialistisk at arbejde sig gennem de for forfatteren så ligegyldige informationer for at nagle digte, som er blevet til i grammatisk protest mod endeligheden, op på en

tidstavle. Indvendingen er til at overse: udgiveren forvalter ikke en livsanskuelse, men de materielle rester af en virksomhed, som anses for bevaringsværdig«. Alene det at tyde Staffeldts føromtalte uhyrlige håndskrift (allerede Molbech karakteriserede den som »sibyllinsk«) – er ikke for tøsedrenge.

Udgiverens oplysninger er hensigtsmæssigt og læservenligt organiseret som en række faste punkter til hvert enkelt digt: Tekstforlæg, varianter, kommentar og litteratur (om relevant sådan findes). Det er en oplagt fremgangsmåde, hvad de to første punkter angår, men for sprog- og realkommentarens vedkommende er der et problem: Hvordan undgår man evindelige gentagelser af den samme forklaring på realia, fx mytologisk stof, som der er så meget af hos Staffeldt? Der findes eksempler på udgivere, der har gjort excessiv brug af deres tekstbehandlingsprogrammers kopieringsfacilitet, men det er og bliver et retarderende moment i læseoplevelsen, når opmærksomheden gang på gang fikses af den samme forklaring. Blicher har løst problemet elegant ved brug af såkaldte initialkommentarer. Regelmæssigt tilbagevendende kommentarkrævende elementer i teksten forsynes med en fyldig kommentar, første gang de forekommer. Næste gang elementet forekommer, henvises der til denne kommentar evt. efter en yderligere kort kontekstafhængig oplysning. Systemet fungerer fint.

Staffeldt har aldrig hørt til de lettilgængelige poeter. Undertiden havde han behov for selv at forsyne sine digte med forklarende oplysninger. Det er klart, at en moderne filolog, der skal udgive en så eksklusiv digter for et publikum, der for en stor dels vedkommende er kulturhistoriske ignoranter, er vanskeligt stillet. Jeg finder, at Henrik Blicher er sluppet heldigt fra opgaven. Der skal nok være nogle, der korsrer sig over, at det er nødvendigt at komme med oplysninger om især visse af bibelallusionerne, men udgaven kan efter min mening på ingen måde siges at være præget af den blandt filologer for tiden så omtalte overkommentering. Måske også fordi Staffeldt næsten aldrig er banal. Ikke blot er brugen af initialkommentarer hensigtsmæssig, udgiveren har også affattet kommentarerne i en stil, der forener livfuldhed med korthed og præcision. Både læsere med og uden forudsætninger vil have glæde af realkommentarerne. Især de fyldige initialkommentarer er så informationstætte og underholdende, at man med fornøjelse læser dem for deres egen skyld. Staffeldts danske sprogbehandling er så ejendommelig i god og slet forstand, at de sproglige kommentarer i sagens natur næsten ikke kan blive overflødige. De tyske digte er ikke oversat, men kommentaren giver hjælp til syntaktisk afkodning. Kan man fx ikke finde korrelatet for en relativsætning, vil der sandsynligvis være hjælp at hente i kommentaren.

Udgivelsen er fejlfri, og i kommentarbindet er der da også konstateret en håndfuld trykfejl og kiksede linjedelinger. Man kunne ønske et alfabetisk indholdsregister, men det er bagateller, der på ingen måde bør spolere glæden over, at Staffeldts digte efter mere end 150 år endelig foreligger i en professionelt forsvaret, ja forbilledlig udgave.

Udgivelsen er rygraden i et ph.d.-projekt ved Københavns Universitet. DSL's bestyrelse udtrykker i forordet det ønske, at projekter af lignende art kan gentages og vinde hævd. Forhåbentlig vinder opfordringen politisk genklang. Udgivelsesprojekter som det foreliggende har traditionelt ikke været forbundet med den store merit, hvad der er uretfærdigt. Det forudsætter både bred og specifik lærdom og dertil metodebevidsthed at kunne præstere et så godt resultat som

Henrik Blicher. At hele den læsende offentlighed har glæde af resultatet, kan ikke være et minus.

Henrik Andersson

Bogen eller kaos: Den litterære institution uss. Redigeret af Flemming Ettrup og Erik Skyum-Nielsen. Gyldendal. København 2000. 291 s. 275 kr.

I

Akronymet »uss« i bogens undertitel står for »under stadig skælven«, hvad der må kaldes en lidt underlig bestemmelse af en institution (og dens funktion?). Men som det rigtigt hedder på omslagets bagside, er det et umiskendeligt peter seebergsk epitet, og ganske som institutionen det karakteriserer bærer *Bogen eller kaos* selv præg af Seebergs jordnære ånd og rødmossede inspirationskraft.

På godt i den forstand at kunstnere og kritikere her konfronterer deres vigtigste medium for erkendelse og formidling, altså for ordensmagt, med al ordens op-hævelse. På ondt i den forstand at det aldrig bliver klart hvor det omtalte kaos befinder sig i forhold til mediet selv. Er det kaos i den store verden, som bogen bearbejder eller modstår, eller er det kaos alene i bogens verden? For flere af de små tyve bidrags vedkommende snarest det sidste.

En anden skrøbelig balance mellem styrke og svaghed i værket beror på at emnet, bogen, sjældent belyses udefra eller nærmere bestemt: ud fra informations-teknologiens ikke-boglige horisont. Med god vilje kan man måske se bidragenes indadvendthed og ideologiske litteraritet som en række bogbrugere og -dyrkeres ønske om at feje for egen dør og udforske deres medies egne muligheder og så overlade det til en mere medierevolutionær fremtid at lade komme hvad komme vil.

Men dels kan det vise sig farligt/fagligt indskrænket at gå fremtiden så defensivt i møde, dels havde det været nærliggende ved et årtusindskifte hvor bogens fremtid forekommer mere problematisk – og stærkere problematiseret – end nogensinde at overveje om ikke denne fremtid mon bærer ved til bogens kaos, og i så fald om dette kaos overhovedet kan modstås med en ordenssans på bogens egne præmisser.

Blandt de sidste ti-femten års mange udgivelser om bogens fremtid er der et par som rager op i landskabet og som fra hver sin side markerer skellet mellem en bagudvendt og fremtidsvendt forståelse af bogkulturen. Hver har – som *Bogen eller kaos* – sine fordele og ulemper, men næppe tilfældigt er den ene dansk, den anden ikke.

I *Bogens fremtid er ikke hvad den har været: En debatbog om læsning*, redigeret af Kurt Fromberg og Hans Hertel (Fremad, 1988), er det bogen selv som står i centrum, mens en række krise- eller kaosfænomener, som hævdes at true både den og dens værdier, generelt befinder sig på en mere støjende mediehorisont, præget af bogdropperi og billedtyrani. Om bogen og dens dyder under belejring hører man i denne udgivelse mere end om gyldige kommunikationsalternativer, endsige om former for frugtbar-risikabelt samspil mellem det gamle medie og de nye konkurrenter.

Når Fromberg og Hertels debatbog giver sit emne hvad det kan tage i sig selv, men uden at bekymre sig stort om fremtidsperspektiver der godt kan tage livet af emnet, kan det hænge sammen med at informationsteknologiens egen fremtid i 1988 ikke var hvad den er omkring 2000. I et bind artikler om *The Future of the Book*, redigeret af Geoffrey Nunberg for University of California Press 1996 og udsprunget af en konference om bogen ved centret for semiotiske og kognitive studier ved San Marino universitetet i 1994, er denne fremtid derimod blevet påtrængende i den grad at centreringen af bogen hos Hertel og Fromberg her er vejet for en lige så ensidig decentrering. Ja, i flere af Nunberg-samlingens kapitler overskygger metalæsning af hypertext og færdselskort over virtuel realitet i den grad det boglige udgangspunkt at havde det ikke været for et kyndigt balanceret efterord af Umberto Eco, kunne man godt tro at bogens begravelse var en fuldbyrdet kendsgerning.

Netop balancen mellem de stridende kræfter i mediebilledet er vigtig at holde sig for øje. Ikke som en forudsigelse af stridens faktiske udfald (hvis dynamikken overhovedet lader sig betegne sådan), men som en maksimalt berigende forståelse af billedets kompleksitet. Den stadige skælven, som Seeberg vedkendte sig, kunne godt have fungeret som et vartegn for det tidehverv bogen nu er ude i – og for det ærinde som *Bogen eller kaos* har pålagt sig i samme anledning.

Men selv om skriftet i det mindste burde være på højde med udviklingen i den flere år gamle *The Future of the Book*, er dets fremstilling i den grad i den historiske selvbesindelses vold at den mere falder i tråd med den endnu ældre *Bogens fremtid*. Trods udviklingens fart og stadig nye udfordringer til bogens verden, har det danske mådehold fastholdt dens frontkæmpere – som typisk ikke er unge kaospiloter, men mest folk fødte før eller under 2. verdenskrig – i temmelig kendte og defensive positioner. Ikke at deres strategier savner oplysende momenter, eller at selvbesindelse, ind- og tilbageblik i sig selv er overflødige, men at fremgangsmåden savner dristighed og blik for meget af det kaos og den orden der som trusler og løfter trænger sig ind på bogen i hastigt stigende grad.

II

Om disse generelle reservationer lidt mere til sidst. Men her først et signalement af *Bogen eller kaos*' egne hovedlinjer og resultater. Med Peter Seeberg som fader er projektets indramning i Seebergiana forståelig. Flemming Ettrup's optakt om »Peters praksis. Den litterære institution uss« er dog indforstået-lobhudlende ud over rimelighedens grænser. Hele fem gange (12, 13, 16, 17 og 19) dvæles der ved mandens *munterhed*, før det konkluderes at »samværet med ham hele tiden var salighed« (35). Sikkert så sandt som det er sagt, men måske det kunne meddeles en større offentlighed en anelse mindre salvelsesfuldt og præget af verdsligt bønnemøde. »For Peter var det kun hverdagen »som kan have de lange perspektiver««, hedder det faktisk et sted.

Hvor lange er nemlig perspektiverne i den udbredte snak om Peters tro på hvidløg og rødvin (34) og »forfriskninger fra sit barskab« frem for »kaffe og småkage« (26)? »Vi talte om alt dette, nød den tørre Alsacevin, morede os lidt over det noget monstrøse ord Den litterære Institution«, står der allerede (12).

Men hvad dette vedkommer BOGEN står uklart – ud over at spild af kostbar trykssværd på forhold der ikke er en bog værd kan koste den livet.

Men Ettrup fremturer: »Det kulinariske var en uudværlig ingrediens; uss er blevet udlagt som »under stadig spisning«, og det er sket mere end én gang, at den side af sagen fik hovedomtalen: »Lam á la Seeberg« etc. etc.« (18). Igen er det ikke det smageri der henvises til som skal anfægtes, men det selvsmageri der opstår når det første gives en omtale i bogform det ikke kan bære. Skæg (eller munterhed!) i én sammenhæng bliver let til snot i en anden, og i madsprog får man stene for brød når der går inflation i legitim *small talk*. Netop da bliver *Bogen eller kaos* til en kaotisk bog om kaos. (At kritikeren Terry Eagleton fejlanbringes i Cambridge (15) er blot en detalje på omkostningssiden).

Anderledes hold er der i slutkapitlet, Marianne Juhls »Fra nåde til benådning«, der også er om Seeberg og bygger på hendes bog om manden, hvis univers siges at bunde i en barndomstrang til flugt fra et missionsk miljøes angst og skyldfølelser. Juhl kalder det Seebergs Kasper Hauser drift, og hans ophold under krigen på UFA-studierne i Berlin en skamfuld konsekvens af denne drift. Som en opstrammer i krisen indtager han Nietzsche, hvis barndom minder om hans egen og hvis voksne bekendelse han forgæves søgte næret i ungdomsværkerne, men først realiserede senere. Det drejer sig om kærlighed til skæbnen, men efter Sisyfos' recept: til vejen undervejs, ikke målet, som alligevel aldrig nås. Fra et ståsted i tilværelsen har Seeberg bevæget sig til et gåsted, en bevægelse fra kristen til sekulariseret livsfølelse der fører fra skyld og nåde til skam og benådning. Efter denne opskrift kan livet være så uspiseligt som pigtråd og knust glas og dog slippe »helskindet« gennem tarmsystemet i kraft af bemeldte benådning og en god portion tilsat humor.

Det er *Bogen eller kaos'* sidste ord, og de minder kvalificeret om nogle af dens første, Flemming Ettrups mere anekdotiske om Seebergs munterhed. Men giver de også svar på titlens implicite spørgsmål om bogens forhold til kaos, da er det snarest med Seeberg i rollen som kunstneren der med sin (livs)kunst betvinger kaos i livet ved at finde en måde at indoptage det på. En højst respektabel gerning, men jo ikke ny for hverken kunsten eller bogen som dens medie at udføre. Hvad det sidste angår har Juhl vist dens rummelighed men hverken lagt en alen til dens vækst eller vurderet dens vækstbetingelser, og for de sidstes vedkommende da slet ikke set i lyset af mediets nye alternativer.

Hvor dette kapitel er nyskrevet, stammer Johan Fjord Jensens om »Bogen og dannelsen. Konsensuskritikken, Den Litterære Institution og informationssamfundet« fra et foredrag i 1986, optrykt i *Det tredje* (1987). Med al respekt for stykkets forudsigelser, fremsat dengang PC-erne og Internettet mest var fremtidsmusik, virker de forståeligt nok en smule antikverede i dag. »Men samtidig med, at decenteringen bliver en mulighed og allerede er på vej til på visse områder at blive realiseret, holdes den i ligevægt af en modsat udvikling hen imod koncentration af magten, og det sker på alle niveauer«, hedder det bl.a. (56). Hvad den første del af udsagnet angår, den om decenteringen, er forbeholdene i dag historie, og hvad angår den sidste del, den om magtkoncentrationen, er denne ganske vist omfattende, men som del af en ligevægt? Og som (ligeligt?) fordelt på alle niveauer? Det er uafgjort.

Det samme er forholdet mellem mediet og budskabet. Når Fjord hævder at det

første påvirker det sidste uden at de to falder sammen, er det principielt rigtigt, men hvordan relationen tager sig ud under hvilke konkrete omstændigheder lades usagt, måske fordi selve kapitlets begreb om mediet/medierne er lidt af en gåde. Til grund for den påstand at elektronikkens fortrængning af bogen som medium for meningsdannelse medfører et tab af kritiske momenter ligger således en hypostasering af bogen som tiden er løbet fra. I bogens sted må konkrete praksisformer fremstilles: i hvilke bøger under hvilke historiske vilkår står meningsdannelsen elektronisk på spil? Mere alment tilkommer det problem at Fjord med sin såkaldte konsensuskritik af de postmoderne mediemodeller slører at selv den frieste og mindst instrumentelle kritik har karakter af model.

Skønt Hans Magnus Enzensbergers kreative kapitel om »Bøgenes fremtid eller Bogens fremtider«, oprindeligt fra 1983, har yderligere år på bagen, virker det anderledes kemisk renset for »enhver platonisk singularis [om bogen], som egentlig altid har været et fromt bedrag. Som om der fandtes noget, man kunne kalde BOGEN, bogen som sådan, das Buch an sich, bogen som medium, som kulturfaktor, bogen som dette eller hint« (74). Det findes der ikke, og ud af bedraget eller den »højtidelige fiktion« (ibid.) skiller Enzensberger i stedet en litteratur som kun dør hvis den ikke vil leve. Bag hans utopi om en uomgængelig brugslitteratur, som kan minde om »bøgerne« i *Fahrenheit 451*, truer til gengæld en anden forenkling. For at der givetvis trykkes mere fiktion end godt er, garanterer jo ikke at al fiktion af værdi finder trykken. Og om den del der kommer værst i klemme har en bedre fremtid for sig i de nye elektroniske alternativer til bogtryk, vides ikke med sikkerhed.

Mens altså BOGEN ikke er i klemme hos Enzensberger, er mange *bøgers* skæbne uvis. I Ejvind Larsens kapitel om »Bogen mellem Luther og Grundtvig« (opr. fra 1986) er klemmen udtalt åndshistorisk. If. retorikken er god digtning skrevet af melankolikere (83), og som den litterære institutions bogformer gør dens nærvær fraværende og fravær nærværende, bliver den til et samtalegrundlag. Tilsvarende peger et billede i retning af beskuerne og deres sanselige møde – på bekostning af billedkunsten. Modsat »postterminalisterne« (fx Lacan og Lyotard) mener Larsen endda ikke blot at skriften peger mod talen og det levende ord, men at bogen overgår alle billeder.

Til belysning af sit retoriske udgangspunkt hævder han med et længere Grundtvig-citat og et kortere ordspil af egen finurlig tilvirkning at if. Luther »overholder« Helligånden, når den taler til os, Den Litterære Institutions retoriske regler, så man i det mindste tør spørge om samme institution »vil underholde« Helligånden (91). Skal det antyde at bogen er udsændt mellem højere magter, er det selvsagt en klemme af betydning, selv om betydningen delvis henstår i det uvisse. Som illustration af 'bogens' dilemma er kapitlet på én gang eksemplarisk og begrænset af den forståelsesramme det udstikker for sit emne.

I det næste kapitel (opr. fra 1983) søger Knud Wentzel imidlertid at afklare »Tilblivelsen af den moderne litterære institution. Omkring et digt af Johannes Ewald«. Digtet viser omslaget »fra en institutionelt bundet til en individuelt formet oplevelse« (99) og »fra intellekt til fantasi« (100). Den moderne litterære institution får denne nye forestillingsform og dens skabende subjekt som produktiv kraft og omdrejningspunkt. Men som indre oplevelser og lystfølelser driver værket og afstedkommer dets individuelle tolkning og billeddannelse, ender det i en

konflikt med alle ydre fællesskaber og dermed også med den institution der forvalter det litterære liv. Hvad indebærer det for institutionen, spørger Wentzel til sidst, og man kunne skærpe hans spørgsmål med at tilføje: hvad sker der med den i det øjeblik dens subjektive omdrejningspunkt tilmed depersonaliseres, som det sker i megen modernistisk kunst? Vil kunsten, institutionen, og bogen hvori de to mødes kunne holde til det? Svaret blæser i vinden.

Det gør det også efter anmelderen Jens Kistrups kapitel om »Bogen – taberen i spillet« (først trykt 1992). Som titlen antyder langes her ellers håndkantslag ud mod BOGEN og den litterære institution i flæng. Den første eksisterer slet ikke, som fx Fjord Jensen ville mene, men allerede Enzensberger benægtede. Kun bøgerne kan man tale om, og da som fanger i institutionernes – og konventionernes – net. Som en anden munk, der ikke længer kan holde munkevæsenet ud, går Kistrup i front mod de herskende tilstande med en række teser, der da også umiddelbart virker kætterske.

Det hele skal ligne en prædiken om bogen, men hurtigt bliver legen med denne fiktion trættende og anstrengt i sin selvironi (der mest fingerer at anmelderi er galskab). Idiosynkrasierne som bringes til torvs er dertil helt forudsigelige: udfald mod universitetskritikken og Politiken, mod forlagenes påståede snobberi for lyrik på sagprosaens bekostning, etc. Endelig er hvert andet ord i prædikenen ufortjent kursiveret, ordenes letvægt taget i betragtning. Lidt overraskende ender forfatteren med at hoppe på poesiens vogn, dog nu ikke trukket med hiv og slæb af dobbeltmoralske danske forlag, men af selveste Octavio Paz, der i poesien ser et svar på moderniteten som stritter mod dennes virkelighedsbegrænsning. Som erindring om det glemte kan poesi være en modgift mod teknikken og markedet, og sådan ender denne maskinstorm som en storm i et dansk glas vand.

Fra disse anmeldertanker om bogen kommer man i Hanns Grossels kapitel (fra 1994) til tanker om »Det danske sprogs rum«, et løst snakkende causeri med lange citater af Georg Brandes og Kierkegaard som bærende konstruktion. Den første bruger krigsmetaforer om den andens dansk, og den anden musikalske metaforer om samme. En nævneværdig pointe falder hvor Kierkegaard priser sit modersmål for ubesværet at udtrykke det udsigelige og for at syle dermed »i Spøg og i Alvor indtil det er udsagt«, ja for at forstå »Spøg nok saa godt som Alvor« (127-28). Her kunne Ettrups megen tale om Seebergs munterhed have fundet et nyttigt tilknytningspunkt, mens andre bidragydere til *Bogen eller kaos* – incl. Grossel – med fordel selv kunne have skrevet sig Kierkegaards ord bag øret.

Hvad Jette Lundbo Levy lader meddele under overskriften »Udflugter og omveje – om engagement i litteraturen, især i 1990'erne« lyder fx umiddelbart mere af kaos end af bog. Hun ser i Jens Baggesen en tidlig moderne forfatter som satte moral og engagement over æstetik og som i sandhedens og åndsfrihedens navn gjorde opmærksom på undertrykkelse og uretfærdighed. Samtidig vidste han at frihed og humanitet ikke var uden omkostninger, hvorfor hans æstetik forener det ophøjede og ækle i engagementet.

Efter 1970ernes engagerede litteratur kommer i 1990erne digtere som også op søger engagement, men kun finder det problematisk. Hos Jens-Martin Eriksen begrænser det sig fx til sprogliggørelsens modstand mod abstraktionens umenneskelighed. Måske om bogens modstand mod kaos? Herom forlyder nu intet hos Levy, der i stedet flakser fra Eriksens beskrivelser af det ubeskrivelige (som Bag-

gesen lagde ud med og Kierkegaard henviste til modersmålet) til hans holdning til konflikten i Bosnien, som hun ikke vil polemisere mod, men alligevel går kritisk ind på.

Hvor Baggesen fandt afsæt for den engagerede oplysningstanke i lidelsen, bliver den sidste hos Eriksen lammende for alt engagement og kun et tegn på længsel derefter. I Solvej Balles romankunst leder samme længsel opmærksomheden intenst hen på den beskrevne livsverdens selvreduktion, der endelig i Astrid Saalbachs dramatik står direkte i katastrofeteoriens skygge. Hun skildrer familien som et angstbetonet skinfællesskab og længslen efter engagement som tvetydig fordi oplysningsbegrebet kompromitteres i info-samfundet, hvor alene destruktive kræfter giver længslen udtryk. Nok mødtes det groteske og forvendte allerede hos Jens Baggesen med det sublime, men 1990ernes fænomenologiske interesse i engagementet er alligevel en anden.

Ikke noget dårligt perspektiv, men i forhold til bogen som medie alligevel en løst beskrevet kaos-tilstand. Når det først er med Levys bogvenlige slutbemærkning at bogproblematikken klart kommer ind i synsfeltet, kan det dog også skyldes at store dele af kapitlet er syntaktisk og stilistisk ubehjælpsomt formuleret (som fx 131, 132, 134, 139). Ved denne æstetiske praksis er der såvist intet sublimt.

På baggrund af Levy virker Dag Solstads notater om sin *Roman 1987* (skrevet samme år) rent kontrapunktiske. Den ellers så radikale socialrealist og dokumentarist bevidner her en interesse i kunst som ikke engang er for kunstens, men kun for kunstnerens skyld. En så læseruvenlig roman(læsning) har angiveligt romanagtigheden, litterariteten, som eneste kvalitet, men trods den kompromisløse afstandtagen fra læseren er det en bog der nægter at lade sig låse ned i forfatterens skuffe igen. Man undgår ikke at tænke på flaskens ånd som én gang sluppet ud i det fri heller ikke vil tilbage hvor den kom fra. I Solstads regi har modernismen den helt paradoksale konsekvens i bogform at trods selve begrebet om verden med sin solipsistiske egenverden. Et sidste skrig før kaos eller kaos' sidste skrig?

For Einar Már Gudmundsson i kapitlet »Bogen – 'hans hemmelighed og drøm og tilflugt'« (fra 1990) er bogen, som sagt af Laxness, i hvert fald uundværlig. Hermed har den unge islænder slået tonen an til en prædiken om alt og intet som de fleste kunne holde bedre selv. I største og højtideligste almindelighed udbreder han sig om bøger, kunst og lidelse, om kaos i verden, kulturen – og bøgerne? – og om politik som noget der er de sidste uvedkommende. Undervejs kaldes verdenslitteratur fra Kon-Fu-Tse, Homer og Bibelen til Kafka, Sartre og Borges – og Rushdie og Kundera, ikke at forglemme – i hastig og tilfældig orden til vidne på mange af plattuderne.

Det kan selvfølgelig ikke holde dem i skak. For Einar Már ligger bogens gebet fjernt fra teknologiens og massekommunikationens offentlighed og helt på den åndelige side af tilværelsen, hvor verden ikke bare er som den er, altså en sum af kendsgerninger. At læseren må stejle over en så snæver bestemmelse er nu én ting; vigtigere er at forfatteren selv måtte gøre det hvis han ordentlig havde læst den Laxness han gerne citerer med tilslutning, og som om romanforfatteren klart siger: »Han er kun interesseret i fakta. Han betragter ikke verden som et sted, hvor man modtager Åbenbaringen, men som en virkelighed, og han bøjer sig for kendsgerningerne i den rækkefølge, de møder ham på hans vej« (166).

Sven Delblancs kapitel om »Den mundtlige tradition« (fra 1989) udgår fra mundtlig digtnings udformning efter hukommelsens behov. Helt op i 1700-tallet bærer skriftlig versepik mundtligt præg, og den mundlige inspiration forsætter ind i episk prosa. Af kravet til mundtlig digtning om almen tilgængelighed følger bl.a. kyskhed i stil og multivalens i stil og komposition (som i Andersens eventyr). Alene vejen fra et mandligt publikum til en større almenhed, som Bellman gennemløb med sit mundtlige foredrag, kostede nogle af hans uartigheder livet. Netop den moralske dimension går til gengæld fløjten da den mundtlige prosa nærmer sig læseprosaen i Lawrences og Joyces værker. Som særligt den sidstes – og Conrads – eksempel antyder, blomstrede den nye skriftlighed, i takt med modernismen, da også mest i kulturens geografiske periferi.

Men selv her slår oraliteten igennem: i Joyces indre monolog og bevidsthedsstrøm og i Strindbergs monodrama. Typisk for den moderne roman er dens dramatiske form (Bang) og rod i mundtlig tradition. Det samme gælder Sven-Bertil Taubes Bellman og Drachmanns og Frödings lyrik, hvilken sidste den unge Rilke har fortysket. Alene modernistisk poesi, som hos den sene Rilke, har lagt oraliteten bag sig og anses for ufolkelig derefter. Når nyere nordisk prosa tør anses for mere vital og mindre formalistisk end den centralt europæiske, går det for Delblanc at se tilbage til den islandske sagas mundlighed. Og med al respekt for modernismen finder han dens fine læseprosa i behov for den mundtlige digtnings udfaldsrum. Se, det er en snak om bogen eller kaos der er til at tage og føle på.

Det er også Otto Steen Dues centrale kapitel »Da bogen blev til« (først trykt i 1996), som viser hvordan det nye medie i antikken og hellenismen mødtes med en skepsis og modstand der har sidestykke i TV- og computeralderen. De gamle rhapsoder så ned på det nye underlag for skatteopkrævernes bogholderi – indtil nogle af poeterne alligevel begyndte at fæstne deres foredrag til »papiret« og dermed skrev den mundtlige episke poesis svanesang (om end den, som sagt af Delblanc, gav ekko til ind i det 18. årh.).

Fremdeles betød læsekulturen dog højtlesning, hvor historie udgår fra bogføring, filosofi fra ren mundtlighed og taler fra bystatens demokrati. Men først da hellenismen afløser de lokale forhold og kosmopolitisk konkurrence bliver dagens orden, får bogen sit marked – og sin tarv – varetaget af institutioner som kulturpolitik, litteraturhistorie, filologi, teori, biblioteker og museer. Mens rhapsoderne kun var kendte i snævre kredse, bliver forfatterne navne blandt dannede på hele det anonyme marked. Til gengæld indebærer udbredelsen en vis overfladisk formalisme, indtil en ny national litteratur tilkommer som et våben i romernes magtkampe. Da også de er ovre, og Augustus har sejret, kommer ny afmatning i form af fred og kedsommelighed (som bevidnet af Vergils og Ovids kritiske skepsis).

Men hvor er fremtidsmusikken i denne historie? I de klassiske hovedværkers metre og rytmer, som er lige til CD'ere, walkmen, computere og anden moderne kommunikationsteknologi. Due noterer sig – som Dan Ringgaard ville gøre – moderne menneskers oplagte øre for digtningens *puls*, og da netop *oplæsning* var en dyd helt op i middelalderen, mener han at sådanne aktuelle litterære behov må kunne næres af en gammel tradition under tidssvarende former og hen over de seneste århundreders skriftkultur. Dette er *Bogen eller kaos'* bedste stof til eftertanke hvad gælder BOGENS styrke og begrænsning som medie.

Anderledes fjernt fra emnet er Erik A. Niensens bidrag om »Det politiske teater«, selv om historien også her føres tilbage til antikken. Nielsen kritiserer det selvoptagne eller symbolløse teater og plæderer for en symbolsk og udadvendt kunst i dets sted. På Peter Langdals scene ser han Holberg og Goethe tømt for deres egen symbolfyldte betydningsverden og påført instruktørens underholdningsverden, en totalæstetisering af scenen som genfindes i Staffan Valdemar Holms voldsteater, hvor forholdet til den reelle vold i samfundet tilsvarende udebliver.

Niensens alternativ udspringer i antikken af det atheniensiske demokrati, hvor magten for første gang træder frem på scenen, idet tyrannens gamle magtbud nu forvandles til demokratiets problemer. Senere bliver kamppladsen, agon, stedet hvor også konflikter i familien og i nyere tid i det enkelte, ensomme, menneske afgøres. Det sker i takt med at *ordet* og dets magt over magthaverne bliver den centrale agon og det moderne demokratis og teaters egentlige tema. Symbolsk bliver dog ordstriden først da realismen bliver typisk og almengyldig, hvad Nietzsche kalder apokalyptisk.

Frem til o. 1800 var publikum i overposition, men senere i underposition og del af fortolkningskrisen på scenen. Aristoteles' krav om en ulykkelig sandheds forret over en lykkelig løgn kommer til kort i Ibsens regi, og i det moderne teater tematiseres det dæmoniske i den grad at en bekendelse kan blive mere løgnagtig end løggen den skulle ophæve. For Nielsen at se går vejen ud af den onde cirkel, som den bl.a. kendes fra *Who is afraid of Virginia Woolf?*, via den katharsis der kan indtræde når det private opleves under en større – kald det en politisk, symbolsk eller brechtsk – synsvinkel. Måske, men med BOGEN og dens forhold til kaos har det intet at skaffe.

Det har til gengæld Søren Schous overvejelser over »Kunstnerisk og videnskabelig faglighed«. For skønlitterær faglighed er både selvmodsigende og grænse-sprængende, ganske som den positivistiske litteraturvidenskab fra Brandes til Vilh. Andersen, der gerne blandede objekt- og beskrivelsessprog, men hvis intellektuelle afkom skyede lignende hybridformer i kunsten, fx i den historiske roman. Først med historikere som Hayden White og Bryld og Warring her hjemme har et mere kunstnerisk historiesyn vundet rigtigt indpas. I historien har dog kendsgerningerne og det referentielle stadig vetoret, mens de i kunsten kun har den vetoret forfatteren giver dem. Blot der ikke digtes mod kilderne, må der godt digtes over dem, og kontrakten med læserne er dels en sandhedsgaranti, dels en garant for fortællingens appel.

I skæringspunktet mellem faghistorie og fiktion ligger hvad Anne Birgitte Rønning kalder historieeffekten, som if. Schou giver de to »brancher« en fælles modstander i disneyficeringen af historien og et fælles anliggende i at genskabe en rigtig fortid i øjeblikket og dermed en bredspektret modstand mod infotainment-industriens nemme adspredelser i kølvandet på historietabet. Med genstridige historiske scenarier går kunstnere og historikere i samlet opposition væk fra posthistoriens banaliteter. Og, kunne man tilføje, i brechen for bøger som trodser en orden der er værre end kaos.

Hvad Schou beskriver fra litteratens synspunkt, behandler Birgitte Possing under titlen »Fortælling og fakta – i den historiske biografi« ud fra historikerens, hvorfra autentisk fiktion kan skabes over kilderne, men hverken ud over eller imod dem. Digtere må skrive så frit de vil, men faghistorisk fantasi er bundet af

kilderne: på sporet efter subjektet, i analysen af det, og i fortællingen om det. I den historiske biografi mødes da faghistorie og kunst i skildringen af en uopdigtet indre sandhed eller et billede af forholdene som de var eller kunne have været. Refleksioner over menneskets virkelighed modsvarer fantasier over dets muligheder, og subjektets indre komplikationer brydes med historiens store kræfter. Både i den historiske biografi og den autentiske kunst kæmper forskning og kunst, mens historien humaniseres og fortællingen bæres af reelle gåders fantasi-kraft.

Bogen eller kaos rummer endelig to kapitler om den orden som individuati-onsprocesser i bogform kan opvise og om det spil mellem løgn og sandhed som processerne gennemløber. Jørgen Haugan diskuterer sin kontroversielle Nexø-biografi under titlen »Fra Askov til Moskva«, der netop angiver vejen fra sandhed til løgn. Som Hamsun er hans Nexø en opkomling, hvis kunstnerkonflikt bag proletarmyten er den styrende kraft i forfatterskabet til og med *Pelle Erobreren*. Som Højskolens mange Karen'er, der ofrede deres individuelle kvindeliv for en sublimeret selvrealisering som højskolemødre, mistede også den unge Nexø sin egen identitet før han senere genfandt den som profet i en slags moderlig omsorg for underklassen. Prisen for at realisere et højere liv som digter var også for ham et smerteligt tab af kærlighed.

Provokeret af den trodsigt resignerende individualisme i Pontoppidans *Lykke-Per* vokser tanker om et forsyn og nyt fællesskab frem i *Pelle*, hvorved Nexø's tidligere sublime nihilisme bliver til en positivitet af *højere* orden. Men som Pelle senere latterliggøres af forfatteren mens den negative Morten stiger til vejrs under kommunismens sol, forfalder denne højere kunstneriske orden til en lave-re politisk og propagandistisk. Og sandheden fra Askov bliver til løgnet i Moskva.

If. Haugan ligger der en »typisk salonkommunistisk fortrængning af en uønsket borgerlig baggrund« (260) bag Nexø's kommunistiske myte og selvspjelling. Med overgangen til kommunismen i 1918 forråder han sit individuationsprojekt og knytter sin skæbne til en korrupt politisk magt i stedet for til udviklingen af sin ånd. Efter Haugans mening er denne selvscenesættelse som født proletardigter generelt blevet taget alvorligt i dansk litteraturforskning – bestyrket af Børge Houmanns biografi – og af skribenter som i Nexø's ånd bærer ved til myten om den socialistiske søjlehelgen og forårsbebuder.

Et andet djævlespil er på spil i Aage Henriksens synopsis »Om fædre og sønner«. I *Wilhelm Meister* finder Henriksen – for Gud ved hvilken gang – fædre, dvs. vejledere og forførere, der udefra griber ind i et menneskes, dvs. en søns, bevidsthed med præcis forståelse af dennes situation. Resultatet bliver et opbrud fra det fortroligt nære og en åbning af nye horisonter, som senere begrundede fx Joyces selvvalgte og livsvarige eksil. Hos Blixen skildres slige opbrud med vægt på de ledsagende omkostninger. Fx indebar forvandlingen af privat dæmoni til kulturel inspiration en udnyttelse af den djævelske gave at kunne omdanne ånd til stofflige ytringer, en anerkendelse af djævelen som hverken Goethe eller Thomas Mann ville vide af.

Men alt i alt løber der gennem europæisk litteratur en livslinje hvorpå mennesker befries fra normalitetens bånd for at omslutes af bevidsthedskræfter der mere ubemærket deltager i hverdagene. Med en faderlig eksil-erfaring indgår disse

kunstnere i en skabende ubevidsthed af globale og jordnære dimensioner. Og pointen må vel være at deres bøger indgår i et kaosbetvingende kosmos.

III

Med vekslende held fremholder forfatterne i *Bogen og kaos* visse relevante aspekter af bogen og dens muligheder som vi kender dem fra kultur- og samfundshistorien indtil for nylig. Men ikke som vi burde kende dem i skrivende stund, hvor kommunikationsteknologiens dagsorden ikke sættes af de midaldrende og hverken er særlig nordisk eller humanistisk. Så vigtigt det må være at bedømme hver enkelt indfaldsvej på sine egne præmisser, er kritik som bekendt også andet og mere end ros og ris, bl.a. en måde at tænke videre på med bøger. Da nu *Bogen eller kaos'* bidragydere her generelt har været tilbageholdende, vil en sigtelinje ud over deres egne forståelsesrammer også savne deres opbakning.

Med Fromberg og Hertels debatbog om bogens fremtid fra 1988 er den aktuelle udgivelse stort set i niveau. Der var dengang nogle forfløjne tanker hos Dominique Bouchet om »en ny virkelighedsopfattelse og en ny mennesketype« og bekymring for »demokratiets fremtid«, men i hovedsagen var udgivelsen fortrøstningsfuld på den kriseramte bogs vegne, som udtrykt i Torben Brostrøms velmente opfordring: »Fortæl en historie, og bogens krise er løst.«

I flere af bidragene til Nunbergs antologi om bogens fremtid fra 1996 er det imidlertid blevet et spørgsmål hvad det vil sige at fortælle en historie. Er det bogens prerogativ? Forfatterens? Læserens? Forudsætter det *bogens orden* – der jo hviler på disse tre instanser og udtrykkes i tekstens linearitet, afgrænsning og fasthed (Patrick Bazin) – eller den intensive læsemodel der er uløseligt forbundet med denne orden? I digitaliseringens tidsalder kan man forestille sig en helt anden tilgang til tekster og tegn.

Rygtet – eller teorien – vil vide at på grund af skriveunderlagets kostbarhed på Arilds tid levnede den tids skriftbillede ikke plads mellem ordene, som derfor måtte tydes af særligt kyndige. Først omkring år 1000 blev der råd til mellemrum og dermed til den enkelte læsers egen og stille fordybelse i teksten. Det materielle underlag for privathed og et indre selv er m.a.o. informationsteknologisk (George Landow). Selv Henriksens, Haugans og Juhls respektive læsninger af Goethe, Nexø og Seeberg går tilbage på denne revolution: dens tolkende spejlrrelation mellem forfatter og læser og dens »dynamisering« af subjektet.

Nu hvor »skriften« (på computere) slet ikke består af markeringer på udstrakte flader, men i koder i det virtuelle rum, og hvor tekster med et museklik stykkes sammen til fiktive hypertexter eller tilmed optræder i cyberspace som en virtuel realitet man som »læser« aktivt kan indgå i, er det vel ikke utænkeligt at den teknologiske dynamik er nået så vidt at bogens orden ikke længere kan rumme hybriditetens muligheder.

De boglige grænser og stabilitetsnormer, som svarer til kulturens behov for identitetsmarkører i tid og rum, har altid været relative, som Régis Debrais bemærker. De klassiske grækere havde deres *polis* som demarkationslinje og kunne derfor give talens omskiftelighed frit spil og forret. For jøderne, som havde omskifteligheden i deres ydre liv, måtte kulturens udtryk derimod afgrænses i skrift

og bogform. Enten i *pagus* eller *pagina* finder identiteten »sted«. Men hvad hender når, som i postmoderniteten, begge er stedløse og i flux? En bevidsthedsrejse ud af rummet og ind i tiden, mener Carla Hesse. Performative diskurser udplacrer strukturelle, *lanque* viger for *parole*, og servicefunktioner afløser vareformer. Skriften specielt undslipper al fiksering i og med at rummet som skabtes af strukturelle udsættelser nu fortøner sig i rent tekstuel samtidighed. Bogen, forfatteren, læseren, biblioteket, – alle skifter de karakter fra spatielle, genstandsmæssige og handlende institutioner til størrelser i tid, bevægelse og handleform.

I sin yderste konsekvens (som Jay David Bolter påpeger) står vi ved begyndelsen på enden af bogkulturens *ekfratiske* praksis. Som Derrida for længst har påstået med sin teori om logocentrismen, har kulturen lige siden opfindelsen af de arbitrære (skrift)tegn huset en længsel efter naturlige tegn som ikke kræver kulturel mediering. Med den digitale teknologi vil denne længsel omsider kunne opfyldes, og flere teoretikere spår (som Bolter) at skriften nærmer sig en isoleret elitestatus, mens kulturens retoriske stemme generelt vil forstumme, og det verbales regime blive afløst af friere visuelle og perceptuelle former for repræsentation.

Så galt (eller godt?) behøver det selvsagt ikke at gå. Mere sobre forudsigelser (som Régis Debrays) går ud på at bogtekstens såkaldte monologer blot bliver til computertekstens dialoger, og at de sidstes hypertextualitet generelt vil udsætte tekstbegrebets lukkede og beskyttede bogformer for mere åbne og gennemtrængelige standarder med mulighed for kopiering og interpolering ad infinitum, lidt i stil med middelalderens diskurser (Raffaële Simone). Om nogen ensidig befrielse af teksten fra bogen behøver der ikke at være tale (som Jay Bolter vil mene); sameksistens mellem ældre og yngre skriftteknologier er også en mulighed (Geoffrey Nunberg), ja bogen kan sågar tænkes at blive rollemodel for designere af de nye teknologiformer (Paul Duguid).

Hævet over diskussion er, som Bazin har vist, at bogen med al sin erkendelseskraft er ved at blive overhalet af en form for metalæsning som er blevet en ny drivkraft i kulturen. I et miljø hvor inkunabler er afløst af multimedia og biblioteker muterer fra klassifikationssteder til gennemfartsveje for vidensformidling, bliver metalæsning og hypertext siamesiske tvillinger med vitale fællesorganer. Tekster som kan skilles og samles efter læserens akutte behov for synsvinkel er hypertexter læst metatextuelt (Luca Toschi), og til udbyttet hører oplevelsen af en kollektiv fordybelse i en bog uden ende, snarere end enkeltoplevelsen af tryksidens todimensionalitet (Bazin).

Man har kaldt hypertexten for en faderløs, egenskabsløs, grænseløs og toldfri tekstform som alle og enhver når som helst og hvor som helst kan manipulere efter forgodtbefindende (Debray). Måske den netop repræsenterer det kaos som *Bogen eller kaos* har holdt sig tre skridt fra livet. Men måske den også kan ses som *den* ultra-demokratiske tekstform som alle radikale kulturpolitikere altid har drømt om, og som man ikke ustraffet ignorerer. Hvordan man end ser den, er den et alternativ til bogens teksformer som flytter accenten fra forfatteren over på læseren (som vi længe har set det ske i førende retninger inden for litteraturvidenskaben) og stiller vitale kulturelle spørgsmål – om læsning og skrivning, om læser og forfatter, om selvets natur og uddannelsens mål og midler – på en spids (Landow).

Måske man kan sammenfatte hypertextens udfordring med Patrick Bazins ord: »At the same time that it explodes the limits of text, hypertextuality revives one of the founding questions of culture: by what mediations can private experience and collective practice enter into exchange?«. Jeg vil ikke påstå at spørgsmålet lades ubesvaret i *Bogen eller kaos*, endsigse at det ikke rejses af bogen som medie. Flere af dens praksisformer får bevisligt omtale, og hvad Delblanc og Due gjorde gældende om dens historie, Fjord Jensen om dens institution, og Schou og Possing om dens indre og ydre dynamik, rummer nyttige del svar.

Men jeg vil hævde at besværgelsen af kaos, som i udgivelsens apokalyptiske (enten-)eller titel, hæmmer udvekslingen i Bazins citat mere end fremmer den, – og at en hypertextuel bevidsthed omkring hele bogens verden kunne have bødet på denne mangel.

Poul Houe